

Nagy Károly Zsolt

„Fontos az imádság és a higiénia”

Református „járványteológiai” töredékek egykor és ma

DOI: [10.54742/tabula.2021.2.01](https://doi.org/10.54742/tabula.2021.2.01)

Kulcsszavak: *református felekezeti identitás, teológia, a teológia antropológiája (anthropology of theology), kultúrkonstitutív folyamatok, valóságértelmezés, tudásközvetítés*

1.

A Covid–19 járvány jelentős kihívás volt a magyarországi egyházak, így a Magyarországi Református Egyház (továbbiakban: MRE) számára is. A krízis egyrészt az egyház szervezeti szintjén, másrészt a hitéletben jelentkezett, de érintette magát a hitet és a teológiai gondolkodást is. A járványnak az egyházra gyakorolt hatásával kapcsolatban az egyik legfontosabb, és sokak által megerősített tanulságát Bogárdi Szabó István, 2020. december 31-ig dunamelléki püspök, az MRE legfelső szintű irányító testülete, a Zsinat lelkeszi elnöke fogalmazta meg: „A vitatott javaslatok és az ellenvetések, a lelkesedések és fanyalgások, a szélsőséges minősítések pontosan mutatják, hogy a sürgető helyzetben nagy élességgel felvetett kérdések javarésze már régóta lappangott egyházi életünkben, és csak a rendkívüli helyzet hozta elő őket kihegyezve, vagy éppen túlhegyezve, hogy aztán majd újra ne kelljen foglalkozni velük.” (Bogárdi 2020:93). A püspök utolsó, cinikus megjegyzését most figyelmen kívül hagyva jelen szövegben e felvetés mentén igyekszem körvonalazni a járvány néhány hatását a református egyházban.

2.

A tanulmány egy teológiai antropológiai kísérlet, vagyis megpróbálom a teológia, közelebbről a református teológia és a kulturális antropológia perspektíváit egymáshoz közelítve vizsgálni a problémát. Az efféle kérdésfelvetéseknek nincsen túl nagy tradíciója a hazai társadalomtudományban, de nemzetközi szinten sem tartoznak a főcsapáshoz. A teológia és az antropológia diszciplináris kapcsolatainak egyik, viszonylag jelentősebb történettel bíró iránya a teológiai antropológia, ez azonban többnyire nem a kulturális antropológia teológiai alkalmazását jelenti, hanem annak módszeres kifejtését, amit a különböző teológiai irányok a Biblia és a keresztény tradíciók alapján az emberről tanítanak (pl. Farris 2020). A két diszciplína kapcsolatának másik, önmagában is tagolt modelljét a teológia antropológiájának (anthropology of theology) nevezhetjük. Joel Robbins (Robbins 2006:286–287) szerint ennek a viszonylag új kapcsolati modellnek három fő iránya van. Az egyik az antropológia önreflexiójának része, melynek során saját történetének, eszméi kialakulásának teológiai vagy vallási gyökereit keresi (ehhez bővebben lásd Larsen 2014). A másik iránynak az a kutatói magatartás tekinthető, amikor az antropológusok a teológiai szövegeket egyszerűen adatnak tekintik, s úgy tanulmányozzák, mint egy adott kultúra, társadalmi csoport megnyilvánulásait, melyek hozzájárulnak ahhoz, hogy a kutató megértse a szóban forgó kultúra létrejöttét vagy működését. Robbins szerint míg az első irány viszonylag gyorsan elfogadottá vált az antropológiában, addig a második irány nem, s szerint ennek alapvetően az az oka, hogy az antropológusokat nem nagyon érdeklik az elitek, melyek csak nagyon távoli és közvetett hatással vannak azokra a közösségekre, melyeket tanulmányoznak. Az érdeklődésnek ez a hiánya szerintem abból is

következik, hogy bár a tudásszociológia elmélete és módszerei az antropológiára is hatással voltak, és mára a tudás és szakértelem átadásának kutatása az antropológiának is fontos területe, arra még sincs modellje az antropológusoknak, hogy megragadják az intellektuális elit hatását egy kultúra vagy társadalmi csoport közgondolkodására. Mint Robbins kiemeli, ezen a téren született néhány úttörő vállalkozás az ezredforduló táján, s ez ígéretes kezdetnek tekinthető. A szerző szerint a két diszciplína kapcsolatának harmadik lehetséges modelljeként elgondolhatunk egy olyan – a gyakorlatból alig ismert – esetet, melyben az antropológusok elméleti vagy módszertani értelemben válnak nyitottá a teológiára, s annak egy-egy etikai vagy éppen a vallásos tapasztalatra, a vallásosság megélésére vonatkozó megállapítását építik be gondolkodásukba.

3.

A témában az utóbbi években megjelent talán legfontosabb kötet, mely *Faith in African Lived Christianity* címmel, Karen Lauterbach és Mika Vähäkangas (Lauterbach – Vähäkangas 2020) szerkesztésében az afrikai keresztyénséggel kapcsolatos antropológiai kutatásokat összegzi, azt mutatja, hogy a kulturális antropológia és a teológia közötti kapcsolat meghatározó modellje napjainkban a Robbins által másodikként vázolt lehetőség. Magam is ezt az utat választom, vagyis a vallás társadalmi rendszerként történő meghatározásából kiindulva, a társadalmi gyakorlatok és a közösség nyilvánosságában zajló diskurzusok elemzésén keresztül azt vizsgálom, hogy a – társadalomtudományok, s kivált a kulturális antropológia által meglehetősen ritkán kutatott – teológia, hogyan működik egy keresztyén vallási közösség világmagyarázó felkészültségeként. Ezen belül elsősorban az elit jelentésalkotó tevékenységére, annak a református felekezeti azonosságtudat alapvető narratíváihoz való viszonyára koncentrálok. Fő kérdésem az, hogy az egyházi elit, akiket összegzően teológusoknak tekintek, hogyan próbálják a református közösségek számára ismerős, a felekezeti azonosságtudatot meghatározó, történeti gyökerű narratívákat egy új krízishelyzet értelmezésével kapcsolatos diskurzusban mozgósítani.

4.

Az első, alapvető kérdés, amivel foglalkozom, az magának a járványnak a teológiai értékelése: miről van szó, hogyan tekintsen az egyház és a hívő ember arra, ami történik? Isten büntetése vagy valami más? Ez, a hétköznapi járványhelyzetektől talán távolinak tűnő probléma azért lényeges, mert ebből következnek a hitéleti, vallásgyakorlati kérdések. Ettől függ ugyanis, hogy mi az adekvát reakció a járványra: a korábbi hitéleti gyakorlatok – istentiszteletek és más közösségi összejövetelek, vagy éppen az úrvacsora – változatlan formában való folytatására tett kísérlet legitim-e, vagy épp azok ellehetetlenülése, az azoktól való megfosztottság az, amit el kell fogadni? Ugyanezzel a problémával van összefüggésben végül a harmadik olyan kérdés is, amit szeretnék kiemelni: az egyház szervezetének, azon belül is a lelkészek és egyháztagok – református kontextusban tévesen, de találóan klerikusok és laikusok – viszonyának, az egyháztagok szakrális szerepeinek kérdése.

5.

A tanulmányban döntő módon az egyházi nyilvánosság különböző színterein – főképp az elektronikus sajtóban – megjelent, nyilvánosan hozzáférhető szövegekre hivatkozom, azonban elengedhetetlennek látszik néhány ponton ezek kiegészítése: egyrészt olyan teológia- és kegyességtörténeti hátterek bemutatásával, melyek szükségesek a recens folyamatok megértéséhez, másrészt az egyház belső nyilvánosságában megjelenő vélemények bemutatásával, melyek érzékeltetik a véleménykülönbségeket és a régi törésvonalak megjelenését az egyház mai felszínén.

Ezek esetében saját onsite és online terepmunkáimra hagyatkozom. Kivált az utóbbi érzékeny terület, például a különböző zárt és rejtett közösségimédia-csoportok, ezért ezek esetében – kivéve, ahol felhatalmazást kaptam a szerző név szerinti említésére – a források összefoglalására kell szorítkoznom.

1. Helyzetkép – a Magyarországi Református Egyház a karantén idején

6.

2020. március 11-én, szerdán a kormány a koronavírus elleni védekezés miatt veszélyhelyzetet hirdetett. Ennek részeként bizonytalan időre betiltották a száz főnél nagyobb beltéri, és az ötszáz főnél nagyobb kültéri rendezvények tartását is. Az alaptörvényre hivatkozva a szentmisék és istentiszteletek tekintetében a kormányzat nem írt elő semmit az egyházaknak, de javasolták, hogy ahol erre szükség és lehetőség van, a nagyobb templomokban lehetőleg gyakrabban és alacsonyabb létszámú gyülekezettel tartsanak az egyházak összejöveteleket, a közmédiát pedig arra szólították fel, hogy fontolják meg a szentmisék, istentiszteletek közvetítését (MTI 2020. március 11. a.). A kormányzati intézkedésekkel összhangban az MRE Zsinatának Elnöksége (1) a vészhelyzet kihirdetésére reagáló közleményében arra kérte a gyülekezeteket, hogy ahol 100 főt meghaladó istentiszteletre lehet számítani, akár több alkalmat is tartsanak vasárnap, hogy a létszám egyiken se haladja meg az előírtat, és ahol csak tehetik, tartsanak hétközi, esti istentiszteleteket vasárnapi liturgiával, ezzel segítve, hogy minden gyülekezeti tag eljuthasson istentiszteletre. Ugyanebből kifolyólag kérték annak megfontolását is, hogy a nagyvárosi gyülekezetek lelkipásztorai egyeztessenek egymással és tájékoztassák a gyülekezeteket, hogy a korlátozásra való tekintettel mely szomszédos gyülekezet istentiszteleteit látogathatják átmenetileg. Ezzel párhuzamosan az egyház hivatalos honlapján összegyűjtötték azoknak a gyülekezeteknek az internetes elérhetőségeit is, melyek istentiszteleteiket online közvetítik, hogy akik kényszerűségből otthon maradnak, a közvetítés útján kapcsolódhassanak be az istentiszteleti közösségbe. Az Elnökség ezeken túl a higiéniai előírások szigorú betartását kérte a gyülekezetektől, s ezek között említették azt is, hogy „a járvány ideje alatt az istentiszteleteken külön-külön úrvacsorai kelyhekben osszák az úrvacsorai bort és a lelkipásztor az istentiszteletek végén ne búcsúzzon kézfogással a hívektől” (Feke 2020. 03. 12.).

7.

A március 11-én kelt elnökségi határozatot azután március 16-án egy újabb körlevél és felhívás követte, melyben az Elnökség kérte, hogy az egyházközségek „további intézkedésig szüneteltessenek minden egyházi alkalmat” az istentiszteletektől a jegyesoktatáson keresztül a presbiteri gyűlésig. A lelkeszi hivatalokban csak telefonos ügyeletet tartsanak a lelkeszek, az adminisztráció online eszközökkel folytatható. Az Elnökség közleményét egy bibliai idézettel vezette be, a Péter első levele 4. fejezet 7. versével: „Legyetek józanok, hogy imádkozhassatok!” (2) Ennek a józanságnak a jegyében kérték továbbá, hogy a gyülekezetek fokozottan ügyeljenek a járványügyi intézkedések betartására, korlátozzák a temetéseken részt vevők számát, „a közösségi médiában csak megalapozott és igazolt információkat osszák meg egymással, a különböző fórumokon tartózkodjanak a félelemkeltéstől és felelőtlen megnyilatkozásoktól.” A gyülekezeti élet újragondolásának praktikus vonatkozásaival kapcsolatosan a felhívásban kérték a gyülekezetek „fiataljait, hogy – akár a helyi önkormányzattal együttműködve, akár a gyülekezet szervezésében –

segítsenek az idős gyülekezeti tagoknak a szükséges bevásárlásokban”, valamint kérték „a fiatal családokat, hogy nyújtsanak egymásnak segítséget gyermekeik megőrzésében”.

8.

A Zsinat Elnökségének iránymutatása gyakorlatilag egészen 2021. pünkösdjéig, vagyis május 23-ig határozta meg az egyház életét. Annak ellenére, hogy ez a felhívás egyszerű volt és konkrét, a hozzá való idomulásnak a karantén időszaka alatt számos mintázata alakult ki. Ennek egyik oka az egyházon belüli kommunikációban időnként jelentkező zavar és összehangolatlanosság volt. A másik, lényegesebb okot pedig a református egyház szervezeti sajátosságaiban jelölhetjük meg.

9.

„A református egyház a gyülekezeteiben él.” Ez az egyházi öntudatban mindenfajta hitvallásos vagy dogmatikai tételnél fontosabb – bár azok alapján igazolható – állítás azt jelenti, hogy a református egyház „alulról szerveződő” közösség. Szervezetének alapját az adott területen élő hívekből szerveződő, többségében (3) önálló, önkormányzatisággal bíró egyházközségek jelentik. Az egyházközségek alkotják a magasabb szintű szervezeti egységeket és választják azok vezetőit. Ezekről a szintekről elmondható, hogy minél magasabb szintre jutunk az egyházi hierarchiában, történeti értelemben annál újabb, és a gyülekezetek hétköznapi életét annál kevésbé befolyásoló szerveződésekről van szó. Jóllehet folyamatosan tetten érhetőek a központosításra irányuló törekvések, ám az egyház jelentős mértékben a szubsidiaritás elve szerint működik. Ebből következik, hogy – mint az a felhívás szövegében is olvasható – a Zsinat Elnöksége nem utasítja az egyházközségek és a lelkészeket, hanem kéri. A Zsinat kérését az egyes egyházkerületek elnökségei vagy közgyűlései határozottabb formában is megfogalmazhatják, ám még ebben az esetben is van lehetősége a helyi közösség vezetésének – a lelkészeknek és a presbitériumoknak – arra, hogy számos kérdésben a helyi viszonyokra tekintettel mérlegeljen azok végrehajtását. (4) A karantén időszaka alatt pedig a lelkészek és a presbitériumok valóban mérlegeltek is. Az MRE számos gyülekezetében ugyanis a hivatalos létszámadatokkal ellentétben az istentiszteleteken megjelenő, gyakorló hívek száma jóval az első felhívásban megjelölt 100 fő alatt van, például egy 400 fős befogadóképességű térben legfeljebb 30-40 ember, ha összejön, így a kormányzati intézkedéseket, korlátozásokat betartva, a helyi járványhelyzetet figyelembe véve, a presbitérium döntése alapján adott esetben több olyan közösség is lehetett az országban, melyben nem szünetelt az istentiszteletek tartása. Ezt azután volt, aki racionális döntésként értékelte, volt, aki lázadást, mások pedig hitvalló magatartást fedeztek fel benne, s mindez az egyház belső világára jellemző megosztottságot csak tovább mélyítette.

10.

Ez a megosztottság legalább két területen jelentkezett az egyházban. Egyrészt 2020 végén járt le a hat éve hivatalban lévő egyházvezetők és a Zsinat tagjainak mandátuma. A négyből két kerület – a Tiszáninneni és a Dunamelléki – püspöke nem volt újraválasztható, így ezekben a kerületekben, különösen Dunamelléken, melynek leköszönő püspöke, Bogárdi Szabó István egyben a Zsinat lelkesi elnöke is volt, nagyobb várakozás és intenzívebb kampány is előzte meg az év végén esedékes választásokat.

11.

A megosztottság ugyanakkor nem csupán ideig-óráig jelentkező politikai véleménykülönbségekben mutatkozik meg, hanem egyes hitéleti területeken jelentős múlttal rendelkező, s így roppant mély „törésvonalakban” is. A külső szemlélő számára a református egyház jobbára hívó emberek többé-kevésbé homogén tömege.

Az egyház önmagára is sokszor így tekint, hangsúlyozva, hogy az egyháztagság feltétele a két alapvető hitvallási irat, a Heidelbergi káté és a Második helvét hitvallás elfogadása. Ennek alapján úgy tűnhet, hogy az egyház tagjai nagyjából ugyanazt hiszik, és hasonlóan gondolkodnak a világról. Ezzel szemben azonban az egyház belülről nézve meglehetősen összetett, a teológiai gondolkodás és a vallásgyakorlat módjai szerint különböző ún. „kegyességi irányzatokra” tagolt közösség. Ezeknek a kegyességi irányzatoknak a jelenléte a 17. századtól kimutatható, vannak olyan eszmék és gyakorlatok, melyek azóta folyamatosan jelen vannak a református teológiában, a jelenleg is aktívan ható irányzatok azonban jobbára a 20. század első felében születtek, vagy gyökeresedtek meg a hazai reformátusság életében. Tanulmányomnak nem célja ezek részletes ismertetése, témánk szempontjából azonban az egyik irányzat különösen fontos, így ezt néhány mondatban be kell mutatnom.

12.

A 19. század második felében a magyar protestantizmus életét a racionális gondolkodás és a teológiai liberalizmus határozta meg. A liberális teológusok a vallást az emberek magánügyének tartották, és ezzel párhuzamosan ki is vonultak a magánéletből. A mindennapi vallásgyakorlat terén mindez azt jelentette, hogy a lelkészek többsége elhagyta a hívek pasztorációjának korábbi formáit, nem látogatta őket, az egyházfegyelem fokozatosan fellazult és a vallási szocializáció is egyre erőtlenebbé vált – az iskolai tananyagból például kikerült a Heidelbergi káté (Tóth 1965:192). A folyamat az egyház laicizálódásához, a hitélet kiüresedéséhez vezetett, illetve azt eredményezte, hogy egyre kevésbé volt hatása az egyház tanításának a hívek mindennapi életvitelére, erkölcsére. Erre a tünetegyüttesre válaszolt az ún. belmisszió, mely nyugat-európai mintákat követve a 19. század végén jelent meg Magyarországon és a 20. század elején vett nagy lendülettel radikálisan megváltoztatta a református egyházat is. A belmisszió a hivatalos egyházakkal párhuzamosan – azokon belül vagy akár azokkal szemben is – működő, különböző társadalmi rétegeket megszólító, jellemzően egyleti keretek között szerveződő, hitéleti és szociális tevékenységet párhuzamosan végző mozgalmak gyűjtőfogalma. E mozgalmak és az azokat reprezentáló egyletek olykor egymástól is nagyon különbözőek voltak, mindazáltal közös célkitűzésük volt a népegyházi – vagyis „beleszületésen” alapuló – vallásossággal szemben a tudatos, elkötelezett és aktív vallásgyakorlat kialakítása a magát kereszténynek tartó társadalomban, ami a hívekkel szemben támasztott szigorú, bibliai alapelvekre visszavezetett erkölcsiség megkövetelésével párosult.

13.

A belmissziós mozgalmak közül témánk szempontjából legjelentősebb az amerikai alapítású Christian Endeavor mozgalom magyarországi tagjaként 1903-ban alapított Bethánia Egylet volt. A Bethánia rendelkezett a belmissziós mozgalmak fent bemutatott sajátosságaival, ugyanakkor erős exkluzivizmus is jellemezte, így – kortárs kritikusan szerint is – egyfajta egyház volt az egyházban. A Bethánia a kommunista diktatúrával együttműködő egyházvezetés nyomására 1950-ben feloszlott, de a diktatúra évtizedei alatt néhány csoportja fennmaradt, kiegészült más belmissziós csoportok egykori tagjaival, és képes volt reprodukálni magát. Ezen túlélő csoportok útjai az 1989-es politikai fordulat idején azonban szétváltak. Egy részük még a rendszerváltás előestéjén megalapította a Bethánia szellemiségével rokon Biblia Szövetséget (továbbiakban: BSz), más részük pedig újraindította a Bethániát egyesületi formában.

14.

A rendszerváltás utáni évtizedekben a BSz a református egyház egyik legfontosabb és legellentmondásosabb kegyességi csoportjává vált. A csoport vállaltan

felekezeti, saját hitvallással rendelkezik, mely a reformáció hitvallásainak szellemében íródott, és közösséget vállal mindazon egyházakkal, melyek hitvallása saját hitvallásával összeegyeztethető. Ennek középpontjában a Biblia isteni ihlettségében és tévedhetetlenségében való hit áll, ami – jóllehet ez nem hitvallási kitétel, de a tagoknál gyakori attitűd – a Biblia szó szerinti értelmezésével jár együtt. A hitbeli és erkölcsi tökéletesedés terén vagy az életvezetés, társas kapcsolatok, de akár az öltözködés kérdésében is a Bethániát idéző mintákat, illetve ahhoz hasonlóan szigorú közösségi kontrollt alkalmaz, s elvárja a tagságtól, hogy ennek alávesse magát. A BSz radikálisan szemben áll egyrészt a katolicizmussal, másrészt a karizmatikus mozgalmakkal (Biblia Szövetség Egyesület 1989), ugyanakkor – annak ellenére, hogy a csoport több vélelmezhető (5) tagja a Zsinatnak is alkotó tagja –, sokszor az MRE hivatalos vezetésével is. Erre éppen témánk összefüggésében került legutóbb sor. Fontos ugyanakkor, hogy a BSz meglehetősen enigmatikus jelenség. Tagságáról, területi csoportjainak számáról és létszámáról gyakorlatilag nincsen nyilvános információ, az egyházi közbeszédben terjedő hírek szerint a péceli központú szervezethez tartozó református lelkészek többsége Budapesten és az agglomerációban szolgál, illetve jelentős csoportok találhatók még Szabolcs-Szatmár-Bereg, valamint Csanád-Csongrád megyében. (6)

15. Jellemzői alapján a BSz az MRE konzervatív vagy fundamentalista kegyességi csoportjai közé sorolható, azonban viszonya e kategória többi szereplőjével ellentmondásos. A BSz és a Bethánia közötti kapcsolat például nem teljesen világos, úgy tűnik azonban, hogy míg Magyarországon az újrászerveződött Bethánia megőrizte nemzetközi integrációját, addig a BSz-t erősebb nemzeti elkötelezettség jellemzi, s ennek révén (is) kapcsolódik szorosabban a belmissziós mozgalmak erdélyi és kárpátaljai utódközösségeihez.

16. A református egyházon belül több más kegyességi csoport is működik – a neoprotesztáns háttérű karizmatikus irányzatoktól az „újkálvinista” vagy „neo-ortodox” evangelikál irányokig széles a paletta –, ám a koronavírus-járvánnyal összefüggésben kialakult egyházi állapotokkal kapcsolatban kizárólag a BSz fogalmazott meg önálló, markáns véleményt.

2. Járványértelmezések – történeti narratívák

17. A vallások egyik legfontosabb funkciója az, hogy híveik számára egy olyan átfogó keretrendszer biztosítanak, melyben az élet egyébként sokszor kaotikusnak és értelmetlennek tűnő történései rendezetté és értelemtelivé válnak. Ez a meghatározás persze nemcsak a vallásra nézve lehet igaz, hanem a társadalom más rendszereire is, sőt, talán a vallás mint kulturális – vagyis a társadalom működését meghatározó értékek megalapozására és legitimációjára hivatott – rendszer ezt a funkcióját a többi társadalmi rendszerrel együttműködve tölti be. (Lásd Parsons 1971; Geertz 1994) Ebből a rendszer jellegű működésből következik az, hogy ha az egyik elem vagy alrendszer változik, akkor az egész rendszer változni fog. A vallások persze nehezen változnak, úgy is tekint rájuk a társadalomtudomány, mint a társadalmat stabilizáló intézményekre, és a magyar református felekezeti azonosságtudatnak is – kivált a reformáció ötszázadik évfordulója közelében – egyik alapvető narratívája a hosszú távú változatlanág, az állandó értékek képviselése. Ez az önkép viszont ellentmondásos viszonyban van nem csupán a kulturális rendszerek működésével, de a reformáció egyik alapvető tézisével is, amit a reformátorok

Augustinusra hivatkozva fogalmaztak meg, miszerint „Ecclesia semper reformari debet”, vagyis az egyháznak folyamatos reformációra, megújulásra van szüksége. A magyar reformátusság közösségi identitása kontinuitásának fenntartása, annak az érzésnek a megteremtése, hogy ez a közösség valóban identikus azzal, mely lassan ötszáz esztendeje létrejött ezen a tájon; illetve a közösség életképességének megtartása, vagyis az, hogy ez a közösség ugyanakkor adekvát válaszokat tud adni a társadalmi folyamatokra, így folyamatos munkát, értelmezői tevékenységet követel. Ennek során a közösség tagjai, véleményformálói a közösségi emlékezetből merítve, azt újrarendezve-értelmezve teremtik meg az éppen aktuális jelen múltját. A járvány értelmezésével kapcsolatos narratívák „versengésében” – vagy inkább káoszában – értelmezésem szerint ezt a folyamatot érhetjük tetten a református egyházban.

18.

A protestantizmus nem ismeri a tanítóhivatal intézményét, a teológiai kutatás igazodási pontjait döntően nem is a reformátorok tanításai, hanem a közösségek által elfogadott hitvallások jelzik, de ezek is értelmezés tárgyát képezhetik, kivált, hogy például a magyar reformátusok által is elfogadott Második helvét hitvallás maga is kimondja: „ha valaki Isten ígéből jobbra tanítana, annak szíves örömet engedelmeskedünk az Úrban” (Bullinger 2010:4). A magyar reformátusok által elfogadott hitvallási iratok – a már említett mellett a Heidelbergi káté – a hit alapvető viszonyulásaival foglalkoznak, a gyakorlati életnek pedig csak azokat a területeit érintik, melyek a reformáció idején vita tárgyát képezték. (Ezért is alakulhatott ki olyan sokféle módja a vallás gyakorlatának a protestáns területeken.) A hitvallások minden, számunkra most fontos kérdést – járványok, természeti csapások, háborúk stb. – meglehetősen szűkszavúan tesznek helyre, és az isteni gondviselés témájához sorolják. A Heidelbergi káté az első kérdésére – „Mi életedben és halálodban egyetlen vigasztalásod?” – adott felelete szerint az ember mind testestől, mind lelkestől, akár él, akár hal, nem önmaga, hanem Jézus Krisztus tulajdona. A hitvallás kimondja, hogy Jézus halálával a hívő minden bűnéért tökéletesen eleget tett, őt a Sátán minden hatalmától megszabadította, és életében is úgy őrzi, hogy a mennyei Atya akarata nélkül a hívőnek még egy hajszál sem eshetik le a fejről; sőt inkább minden az ő üdvösségét szolgálja (lásd Juhász–Tonk 2003:22), és ennél nem mond többet a Második helvét hitvallás hatodik, Isten gondviseléséről szóló fejezete sem (Bullinger 2010:13–14).

19.

Ezzel szemben több reformátor is, többnyire személyes érintettség okán foglalkozik a járványok kérdésével, és reagál a saját kora és közössége járvánnyal kapcsolatos elképzeléseire. Röviden három olyan álláspontot fogok most kiemelni, melyek a koronavírussal kapcsolatos nemzetközi teológiai reflexiókban is felbukkannak, és megjelennek a magyar református nyilvánosságban is (lásd Park 2020; Fong 2020; Békefy 2020.04.04.) Mindegyik reformátor kitér arra a széles körben elterjedt vélekedésre, mely szerint a járvány egyértelműen Isten büntetése az emberek bűnei miatt. Théodore de Bèze (magyarosan: Béza Tódor) 1579-ben publikált értekezésében (*De peste quaestiones duae explicatae: una, sitne contagiosa: altera, an & quatenus sit Christianis per secessionem vitanda*, 17. századi angol fordítása Beza 1665.) kortársa, Christophe Lüthard azon véleményére reflektál, mely szerint a pestis Isten büntetése, következésképp az ember semmit sem tehet ellene, nem menekülhet el előle, hanem el kell szenvednie, ugyanakkor a pestis mint Isten büntetése nem ragályos, ezért az embernek nem is *kell* tennie semmit ellene. Beza nem kíván vitatkozni a járvány okáról, hanem arra irányítja lelkész-társai figyelmét, hogy azt kell tudakolniuk, Isten mire akarja rávezetni az

embereket a járvánnyal, és hogy ők maguk miként vezethetik el az embereket a bűnbánatra és az egymás iránti szeretet és irgalmasság gyakorlására. Beza számos bibliai példán keresztül kifejti, hogy Isten sosem büntet közvetlenül, hanem eszközöket használ, és a pestis is egy ilyen, Isten fennhatósága alatt álló eszköz, amit azonban másodlagos eszközökkel, például olyan gyógyszerekkel, amelyeket szintén Isten biztosít, meg lehet gyógyítani. Lüthard álláspontjával szemben azonban Beza úgy látja, hogy mind az ész, mind a tapasztalat azt mutatja, hogy a gyors menekülés, a messzire futás és a késői visszatérés az egyik leghatékonyabb stratégia a fertőző betegség elkerülésére, és ezzel élhetnek is a keresztyének, csak az istenfélelemről és a felebarátok iránti szeretet és felelősség kötelességéről nem szabad elfeledkezniük.

20.

Beza előtt több évtizeddel Luther egy nagyon hasonló vitában tette egyértelművé álláspontját, Johann Hess breslaui lelkésznek 1527 nyarán írt nyílt levelében. Mint írja,

„vannak, akiknek az a határozott véleménye, hogy egy halálos járvány elől nem kell és nem is szabad elmenekülni. Sőt, mivel a halál Isten büntetése, amit ő bűneink miatt küld, alá kell vetnünk magunkat Istennek, és igaz és szilárd hittel, türelmesen kell várnunk a büntetésünket. A menekülésre úgy tekintenek, mint valami kimondottan rossz dologra és az Istenbe vetett bizalom hiányára. Mások ellenben azon az állásponton vannak, hogy az ember jogosan menekülhet, különösen, ha nem visel közhivatal. Az előbbieket nem tudom elmarasztalni nagyszerű döntésük miatt. Ők egy jó ügy mellett szállnak síkra, nevezetesen az Istenbe vetett erős hit mellett, és dicséretet érdemelnek, mert azt szeretnék, hogy minden keresztyén tartson ki az erős, szilárd hit mellett. A tejjel táplált hitnél több kell ahhoz, hogy várjuk a halált, amely előtt a szentek többsége maga is rettegett és ma is retteg. Ki ne méltatná ezeket a komoly embereket, akik számára a halál ilyen csekélység? Ők készségesen elfogadják Isten büntetését, és ezt anélkül teszik, hogy kísértik Istent, amint azt később hallani fogjuk.” (Luther 1999:119)

21.

Később azonban kiderül, hogy Luther dicsérete tulajdonképpen szarkazmus, és pontosan az a véleménye, hogy a halál efféle kihívása istenkísértés, és inkább „imádkoznunk kell a gonosz minden formája ellen, és legjobb tudásunk szerint védekeznünk kell ellene, hogy ne cselekedjünk Isten akaratával ellentétesen (...). Ha Isten akarata az, hogy a gonosz ránk törjön és elpusztítson minket, akkor semmilyen óvintézkedésünk nem segít rajtunk” (Luther 1999:24). Ezzel szemben a felelősségünk az, hogy előbb segítsünk embertársainkon, s csak azután keressük a saját biztonságunkat. Mert „aki nem ezt teszi felebarátjáért, hanem elhagyja őt, és szerencsétlenségében magára hagyja, az gyilkossá válik Isten előtt, ahogyan Szent János is írja leveleiben: »Aki nem szereti testvérét, az gyilkos« (uo.)”.

22.

Időben Luther és Beza nyilatkozatai között, 1559-ben jelent meg Kálvin *Institutiója*. Kálvin külön nem foglalkozik a járványokkal, részletesen tárgyalja azonban azt, hogy miként értelmezhetőek a keresztyén ember számára a különböző dögvészek, csapások, betegségek. A mű harmadik könyvében, a bűnbánatról szóló negyedik fejezet 33. és 34. cikkelyében írja a következőket:

23.

„Amikor tehát Saul királyságából letette (I. Sám. 15:23), bosszúállás céljából büntette őt, mikor Dávidtól kis fiát elvette (II. Sám. 12:18), javítás céljából fenyítette meg. Így kell értenünk Pál apostolnak ezen mondatát is (I. Kor. 11:32): »Mikor büntettünk, az Úrtól taníttattunk, hogy e világgal el ne kárhoztassunk«; azaz, midőn minket, Isten fiait, a menynevei Atya keze sujtott, nem olyan büntetés ez, mely megrontásukat célozza, hanem csak fenyítés, amely nevelésünkre szolgál. S ebben a dologban egészen egy véleményen van velünk Augustinus, aki azt tanítja (...) hogy azokat a büntetéseket, melyekkel Isten az embereket egyformán sujtja, különféleképen kell tekinteni, mivel a szentekre nézve a bűnök megbocsátása után, azok csak küzdelmek és gyakorlatok, az elvetettek nézve pedig megbocsátás nélkül, a bűn büntetései.” (Kálvin 1909a:634)

24.

– majd hozzáteszi:

„Aki ugyanis, mikor Isten keze ránehezedik, Istent büntető birónak gondolja, ez Istent csak haragvónak és ellenségének tarthatja; magát az Istent vesszejét pedig, mint átkot és kárhozatot, megutálja, végre sohasem lehet meggyőzni arról, hogy őt szereti az Isten, aki olyan indulattal van irányában, hogy még büntetni is akarja. Isten ostarai alatt pedig csupán az tehet előhaladást, aki Istent úgy képzei el, mint aki az ő bűneire haragszik, ő irányában azonban kegyes és jóindulatu.” (Kálvin 1909a:634–635)

25.

Kálvin tehát egészen más utat jár, mint Luther vagy Beza, és a „mi a rossz oka” kérdésre adható választ egyrészt a csapásokat elszenvedő ember Isten előtti állapotának (bűnben van vagy már Istenhez tért), illetve annak a szubjektív reflexiónak az összefüggésében adja meg, ami benne keletkezik. A későbbiekben viszont ezt írja: „A legnagyobb bolondság volna pedig azt hinni, hogy a jelen élet szerencsétlenségei a bűn büntetése gyanánt bocsáttatnak ránk.” (Kálvin 1909a:636) A csapások célja ugyanis az, hogy Isten magához fordítsa az embert. A bűnben élők a csapásokban az örök kárhozat előízét érezhetik meg, de a csapás nem azért van, hogy elvessenek. Ilyenkor Isten mintegy „félre vonul”, magára hagyja az ellene szegülő embert, hogy az meglássa, mire megy Isten nélkül és visszaforduljon hozzá. Ehhez hasonlóan azok, akik már elnyerték a kegyelmet, még az Isten által a bűn büntetése gyanánt az ősszülekre mért nyomorúságokban sínylődnek. Ezért „érezzük azt, miszerint az ilyen megpróbáltatások figyelmeztetnek bennünket arra, hogy mennyire nem tetszik Istennek, ha az ő törvényét áthágjuk, hogy így a saját nyomorult sorsunknak tudatától lesujtatván és megaláztatván, annál jobban törekedjünk az igaz boldogságra” (Kálvin 1909a:636).

26.

Ezt elősegítendő pedig

„Ha dögvész, éhínség vagy háború kezd dúlni, vagy ha másféle csapás fenyegeti az országot és a népet, a pásztorok akkor is kötelesek böjtire buzdítani az egyházat, hogy könyörgéssel fordítsa el Isten haragját (...) hogy serkentsék fel magukat, nehogy túlzott önbizalmukkal és közönyükkel még inkább kihívják maguk ellen Istent, valahányszor csapásokkal fenyegeti őket.” (Kálvin 1909b:520)

27.

A reformáció egyik alapvető tétele, a „sola Scriptura” szerint mindaz, ami az ember földi és mennyei élete szempontjából meghatározó, a Bibliából – és csak onnan – tudható meg, így nem meglepő, hogy azoknak a narratíváknak a gyökerei, melyek segítségével a magyar református közösségek megpróbálták értelmet és jelentést adni az őket ért traumáknak, a Bibliáig, azon belül is a Bírák könyvéig nyúlnak vissza. A Bírák könyve Izrael történetét mondja el a kánaáni honfoglalástól a királyság intézményének kialakulásáig egy sajátos logika alapján. Eszerint Isten az Ábrahámval, illetve az Egyiptomból kijövő néppel kötött szövetséghez hűen bevitte a zsidókat a megígért földre. A honfoglaláskor két lehetőséget tárt eléjük: vagy az ő törvényeit megtartva élnek, és akkor jó dolguk lesz, ők uralkodnak a földön, mely megtermi gyümölcsét és ellátja őket, így biztosított lesz fennmaradásuk, vagy pedig a föld idegen isteneit követik, olyanná lesznek, mint a többi nép, ám akkor kiszolgáltatottá válnak, más népek fognak uralkodni rajtuk, nem élvezik a föld javait sem, s végül pusztulás vár rájuk. A zsidók választhatták az életet, ám ők rendre a halál útját választották, és idegen isteneket tiszteltek – aminek meg is lett a következménye, mert Isten idegen népek hatalma alá adta őket. Szorult helyzetében azonban a nép belátta, hogy vétkezett, kiáltott Istenéhez, aki kiválasztott és felhatalmazott egy embert – egy bírát –, s az felszabadította őket az idegen uralom alól. A nép sorsa immáron jóra fordult, hűségesek voltak Istenükhöz – de csak egy ideig, s azután minden kezdődött előről. A narratíva logikája – az Istentől eltávolodó néptől Isten is eltávolodik, de a hozzá visszaforduló, bűnbánatot tartó néphez Isten visszafordul és megszabadítja – a magyarországi reformációban az ún. „zsidó-magyar sorspárhuzam” paradigmáján keresztül (Győri 1998:36–45) különös jelentőségre tett szert. A prédikátorok arról beszéltek, hogy a magyarok Isten ugyanolyan kiválasztott népe, mint a zsidók, felhozta őket a Kárpát-medencébe, erre a gazdag földre, megismertette magát velük, de ők ahelyett, hogy követték volna az igaz Isten törvényét, elfordultak attól, s ennek köszönhetően adta őket Isten idegen népek – akkor hangsúlyosan a pogány törökök – uralma alá.

28.

Az, hogy a szenvedések, háborúk és járványok isteni büntetésként sújtják az embereket, nem „protestáns találmány”, a keresztyénség korábbi századaiban, de az antikvitas vallásos gondolkodásában és más vallásokban is jelen van. Ami a protestáns gondolkodásban sajátos lesz, az egyrészt az isteni ítélet okának, másrészt céljának kijelölése. Az ítélet okaként ugyanis a keresztyének is sokszor másokat – különböző idegen vagy kisebbségi csoportokat – jelöltek meg, s az ítélet elfordítása érdekében ezeket akarták megsemmisíteni. A protestantizmusban – valószínűleg ferences hatásra is – a Bírák könyve eredeti koncepciója válik azonban hangsúlyossá (jóllehet itt sem ez lesz kizárólagos), mely szerint az ítélet oka nem külső tényezőkben, hanem az ítélet alatt álló közösség magatartásában keresendő. A magyar református prédikátorok is használják természetesen a korszak polemikus érveit, melyek szerint az ítélet mögött a „pápista bálványimádás”, vagyis a szentek és képek tisztelete áll, ám gondolkodásukban nagyon hangsúlyossá válik az, hogy ehelyett vagy emellett – a bibliai prófétáktól vett minták szerint – a közösségek szociális bűneire, a társadalmi igazságtalanságokra mutatnak rá. Ezzel párhuzamosan az isteni ítélet célját nem a bűnt elkövető közösség megsemmisítésére tett kísérletben látják, hanem azt hangsúlyozzák, hogy a kegyelmes és szerető Isten ezekkel az eszközökkel akarja visszatéríteni magához az embereket. Az ember adekvát válasza erre az isteni tetterre pedig csak az lehet, hogy nem lázad, hanem megalázza magát, visszafordul Istenhez és bűnbánatot tart.

29.

A traumák feldolgozásának ez a sémája – mely Kölcsey *Himnuszában* is egyértelműen megjelenik – a református identitás meghatározó eleme lett, és egészen a második világháború végéig az is maradt. A háború utáni nagy, az egész egyházat megmozgató „ébredési”, azaz vallási megújulási hullámban is jelentős szerepet játszik, ekkor azonban két, egymással ellentétes alkalmazása is születik, melyek politikai tartalommal telítődve végül kioltják egymást, a séma érvényessége pedig megkérdőjeleződik. A két alkalmazási irány közötti első konfliktus 1946-ban, a szovjet fogságban lévő hadifoglyok hazatéréséért való imádság legitimitása körül pattant ki. Abban mindkét irány egyetértett, hogy a fogság Isten ítélete a háború, illetve a háború során elkövetett embertelenségek, a szeretet és irgalom isteni akaratával való szembeszállás miatt. Az egyik irány szerint a hadifoglyokért való imádság a séma alapján lényegében az Istentől való elfordulás belátásával, bűnbánattal, az Isten előtti megalázkodással válik legitimmé, így kérhető szabadulás számukra. A másik irány szerint azonban a foglyok szabadulásáért való imádság maga is bűn, hiszen azt juttatja kifejezésre, hogy az emberek nem ismerik be bűnös voltukat, nem fogadják el Isten ítéletét, hanem tovább láznak ellene (részletesen lásd Nagy 2017). Ez utóbbi irányzat Bereczky Albert nevéhez fűződik. Bereczky a háború előtti időszakban a fiatal lelkésznekzedék egyik fontos alakja volt. A háború alatt részt vett a zsidók mentésében, csatlakozott az ellenálláshoz is, így jelentős erkölcsi tőkével rendelkezett, ám rövidesen az „egyházi balszárny” központi figurájává vált, s 1948-ban Rákosi jelöltjeként váltotta Ravasz Lászlót a Dunamelléki Egyházkerület püspöki, illetve rövidesen a Zsinat lelkészi elnöki székében is. Bereczkynek jelentős szerepe volt abban, hogy a református egyház elsőként kötött egyezményt a kommunista hatalommal, 1958-ig tartó püspöksége alatt egyrészt egyházkormányzati, másrészt teológiai-ideológiai eszközökkel igyekezett az egyháznak az „új renddel” szembeni ellenállását megtörni (lásd Kiss 2006). Az 1950-es évek elején kibontakozó teológiájának alapeleme jelent meg már az 1946-os vitában is. Bereczky óvakodott attól, hogy az ateista kommunista hatalmat Isten büntetésének nevezze, inkább az egyház térvessztését tekintette annak, amit ráadásul úgy is értelmezett, mint egyértelmű jelét annak, hogy Isten megvonta az egyháztól prófétai – az isteni törvény alapján iránymutató – szerepét, s ezt a szerepet különös figyelmeztetés gyanánt az ateista hatalomra ruházta. Úgy vélte továbbá, hogy az egyház bűnbánata abban teljesezhet ki, ha alkalmazkodik ehhez az új helyzethez, nem kéri Istent, hogy vessen véget annak, és ha nem akar visszatérni korábbi uralkodó szerepéhez, hanem – Krisztus saját magára alkalmazott képét felidézve – úgy van jelen a társadalomban, „mint aki szolgál.”

30.

Annak, hogy Bereczky illegitimnek nyilvánította, és az Isten által megítélt és elvetendő múltához sorolta ezt az évszázadok óta alkalmazott traumafeldolgozó sémát, vagy legalábbis egy erős és az aktuálpolitikai történések által érvényesített alternatív értelmezését mutatta fel, az lett a következménye, hogy a séma elveszítette értelmező erejét. A helyére azonban nem került más, bár ez a hiány egészen a koronavírus-járvány kitöréséig nem okozott jelentősebb problémát, hiszen az utóbbi évtizedekben nem volt olyan, az egész társadalmat érintő komoly krízis, melynek értelmezése az egyház számára egyértelmű kihívást jelentett volna. A helyzet, persze, ennél összetettebb, hiszen a diktatúra évtizedei alatt az egyház kiválóan szocializálódott szolgai szerepéhez, a rendszerváltást követően pedig nem csupán az volt a probléma, hogy önként mondott le prófétai küldetése újraértelmezésének lehetőségéről, hanem az is, hogy nem érezte magát otthon abban a plurális társadalomban, melyben ezt meg kellett volna tennie. Próbálta visszaszerezni korábbi

státuszát, de az ahhoz kapcsolódó korábbi szerepek többnyire értelmezhetetlenné váltak az új társadalmi helyzetekben, az új szerepeit pedig nehezen találta az egyház. Mivel pedig anyagi függetlenségét sem sikerült helyreállítania, a hatalomnak való kiszolgáltatottsága is megmaradt, s így ahelyett, hogy a közbeszéd tematizáló ágensévé vált volna, inkább többnyire annak témája lett. Ezzel párhuzamosan a posztmodern állapot felé sodródó társadalom is bizalmatlanná vált az olyan átfogó, értelmező sémákkal szemben, melyeket az egyház kínált számára – sőt egy idő után magával az egyházzal mint intézménnyel szemben is (lásd Mészáros–Péterfi 2010; Péterfi 2019).

3. Járványértelmezések – itt és most

31.

Ennek a folyamatnak az összefüggésében érdemes most megvizsgálni azokat a meghatározó értelmezéseket, melyek az aktuális járvánnyal kapcsolatban a református nyilvánosság különböző színterein megjelentek. Az első olyan közlemény, amely a járvány teológiai értelmezéseként is interpretálható, a legautentikusabb forrásból származott, a vuhani keresztyén pásztoroktól. A ChinaSource portálon 2020. február 7-én megjelent szöveg (ChinaSource Team 2020.02.07) fordítását magyarul először a Békefy Lajos református lelkész az erdélyi Agnus Rádió weboldalán vezetett személyes blogjában közölte február 10-én (Békefy 2020.02.10.), majd az Evangélikus Egyház központi weboldala február 12-én (evangelikus.hu 2020.02.12) egy másik fordításban hozott belőle összefoglalót. Ebből vett át részleteket egy járvánnyal kapcsolatos alapvető tudnivalókat közlő cikkéhez a reformatus.hu (Bencze 2020.02.12.). A magyarországi megjelenések többnyire rövidítve – legrövidebben a reformatus.hu-n – és nem is egészen pontos fordításban közlik a kínai pásztorok felhívását. A szöveg ó- és újtestamentomi hivatkozásokra alapozva a csapások elszenvedése során az imádság és a böjtölés Isten által a hívőknek adott lehetőségét és ezek szükségességét emeli ki, s ennek értelmében tizenegy pontba szedett imacélokért kéri a világ keresztyén közösségeinek összefogását, közös imádságát.

32.

„»Vuhanban élő lelkészek egyesült csoportja imára hívja a keresztyéneket. Mi, keresztyén hívők és lelkészek ebben a helyzetben mást nem tudunk tenni, mint imádkozni, de ezt meg kell tennünk« – írják nyílt levelükben. Amikor Isten népe életében kitört valamilyen járvány, odafigyeltek az Úr Igéjére, miként arról a 2Kronika 7,14–15-ben is olvasunk: »Ha megalázza magát népem, amelyet rólam neveztek el, ha imádkoznak, keresnek engem és megtérnek gonosz útjaikról, én is meghallgatom a mennyből, megbocsátom vétküket, és meggyógyítom országukat. Bizony, a szemem nyitva lesz, és a fülemmel figyelni fogok az imádságra ezen a helyen.« Kínai lelkészek arra hívják fel a figyelmet: az imádság nagy kiváltság, amit Istentől kaptunk, és olyan kincs, amivel mi, keresztyének másokért közbenjárhatunk. Írásukban úgy fogalmaznak: »gyülekezzünk hát egybe és imádkozzunk odaadóan, egy szívvel és egy lélekkel Vuhanért, Kínáért és az egész világért. Könyörögjünk azért, hogy Isten irgalmasságában és kegyelmében állítsa le a járvány terjedését, gyógyítsa meg a fertőzött betegeket, erősítse meg a gyógyításért dolgozókat, a különféle segítő szolgálatokban fáradozókat, s adjon kitartást a kutatóknak, hogy megtalálják az ellenszert.«» (Bencze 2020.02.12.)

33.

Az eredeti szöveg szerint „[e]bben a nehéz időszakban mi, lelkészek és hívők nem sokat tudtunk segíteni. Az egyetlen, amit tehetünk, hogy közbenjárunk az Úrnál és imádkozunk, mert ez az ő parancsa és ígérete.” (7) A reformatus.hu ezt így összszegzi: „Mi, keresztyén hívők és lelkészek ebben a helyzetben mást nem tudunk tenni, mint imádkozni, de ezt meg kell tennünk.” A két megfogalmazás között jelentős különbség van. Az utóbbi alapvetően a tehetetlenség kifejezése, melyben az imádság afféle utolsó és nem túl sokat érő szalmaszál funkcióját tölti be, s ráadásul az eredeti szöveg egyik lényeges aspektusa, a közbenjárás ki is marad belőle. Ez a hiány az eredeti szövegnek egy nagyon fontos újszövetségi áthallására irányítja a figyelmet. Az Apostolok cselekedeteiről írott könyv 3. fejezetének elején olvashatjuk Péter és János apostolok egy gyógyítási történetének elbeszélését, melyben Péter egy beteget a következő szavakkal gyógyít meg: „Ezüstöm és aranyam nincsen nékem; hanem amim van, azt adom néked: a názáreti Jézus Krisztus nevében, kelj fel és járj!” (ApCsel 3,6). Ez az elbeszélés a keresztyén „tehetetlenség” értelmezésének egyik alapvető hivatkozása. A Jézus nevében való gyógyítás Jézus ígéletén – és bátorításán – alapszik, hiszen János evangéliuma szerint ő maga ígerte, hogy amit követői az Atyától az ő nevében kérnek, azt megkapják (Jn 15,23), s ez több, mint az arany és ezüst: az emberi lehetőségek maximuma. Erre utal a vuhani szöveg is, amikor szorosán összeköti a közbenjárást és az imádságot, és azt néhány mondattal később a keresztyének Istentől kapott privilégiumának, ugyanakkor kötelességének tekinti – ezt „szelídíti” meg az egyházi média a „kiváltság” és a „kincs” kifejezésekkel. Az eredeti szövegben további három olyan fontos motívum is van, ami a hivatalos református médiumból kimaradt:

34.

(1) Az egyik az imádság jelentőségét alátámasztó bibliai hivatkozásokból Eszter királyné története, melyre utalva a vuhani szöveg kiemeli az imádság mellett a böjtölés jelentőségét, és háromnapos böjtre szólítja fel a világ keresztyénységét.

35.

(2) A másik az imádság és a böjt összekapcsolása a bűnbánattal. A rövidítve közölt verzió, mint láttuk, utal ugyan erre, ám a vuhani szövegben ez sokkal hangsúlyosabb. A reformatus.hu-n közölt szövegből teljesen kimaradt a vuhaniak tizenegy imakérése. Ezek között a hetedikben azt kérik, hogy a világ keresztyénisége imádkozzon „a vuhani gyülekezetek megtéréséért minden olyan bűnükből, amelyekkel Istent megbántották. Imádkozzatok a vuhani gyülekezetek egységéért; imádkozzatok, hogy a csapás alatt erősebben és szilárdabban álljanak, és hogy jobban akarják keresni Istent, imádkozzatok a keresztyényekért, hogy nagyobb lelki buzgalommal hirdessék az evangéliumot, vezessék az embereket az Úrban való hitre, és legyenek dicsőséges bizonyágtétel az Úrról.” A szöveg egyértelműen utal a felhívás elején közölt bibliai megalapozások közül a 2Krónika 7,14–15-re, Isten keresésére, a megalázkodásra. Mint korábban láttuk, ez a motívum – a böjtöléssel együtt – szerves része a járványokkal kapcsolatos református reflexióknak, ám a későbbiekben azt is látni fogjuk, hogy a koronavírus-járvánnyal kapcsolatosan erre a tradícióra mennyire ambivalens módon, bizonytalanul hivatkoznak az egyház véleményformálói. Ebben az összefüggésben ezt a hiányt itt, a vuhani nyilatkozat közlésekor, nehezen tekinthetjük véletlennek.

36.

(3) A harmadik motívum, amit a református médium kihagyott a vuhani nyilatkozatból, az a keresztyének összefogására, egymás kölcsönös támogatására való nagyon erős felszólítás. Az eredeti szöveg érvelésének ez az egyik legfontosabb eleme. A bibliai hivatkozásokra mint argumentumokra építve a vuhani pásztorok

testvérként szólítják meg az olvasókat, és közlik tételüket: „Testvéreim, az imádság kiváltság, amelyet Isten adott nekünk, és egyben kötelességünk is, amelyet nekünk, keresztényeknek teljesítenünk kell.” A következő mondatban pedig ebből vonják le a konzekvenciát: „Jöjjünk össze egy szívvel és egy értelemmel, hogy imádkozzunk Vuhanért, Kínáért és a világot.” (8) A fentebb idézett hetedik imakérés is említi a vuhan gyülekezetek egységét, de a tizedik imakérés külön is kitér erre a területre. Mint írják: „Imádkozzunk azért, hogy a járvánnyal szemben a vuhan egyházak és civilek az imádságon túl érzelmileg, anyagilag és lelkileg is támogassák egymást.”

37.

A vuhan szöveg azért jelentős, mert tisztán hozza azokat a traumaértelmezési technikákat, melyeket a reformátorok írásaiban, illetve a református egyházak által elfogadott hitvallásokban és a magyar református tradícióban is megtaláltunk. Ennek ellenére azonban semmi jel nem mutat arra, hogy a felhívás közzétételén túl az MRE csatlakozott volna a felhíváshoz. (9)

38.

A vészhelyzet kihirdetését követő első napokban a református online sajtóban és a közösségi média tereiben is alapvetően a hírek domináltak: milyen intézkedéseket hozott a kormány, azokhoz hogyan illeszkedik az egyházvezetés, mi az, ami az egyházak számára kötelező és mi nem, hogyan célszerű eljárni az istentiszteletek látogatásának korlátozásával kapcsolatban stb. Ehhez hasonlóan az internetes lelkészi csoportokban is ezek a kérdések uralták a diskurzusokat. Az első olyan írás, ami kísérletet tett a helyzet értelmezésére, egy Berkesi Gáborral – a Budapest Pozsonyi úti Református Egyházközség lelkészével – készült interjú volt, 2020. március 14-én. A következőkben ennek egy részletét idézem:

39.

„R: Mit gondol, a vírus elleni védekezésben hol a határ az Istentől kapott józan ész és a saját alkalmazkodóképességünk hiánya között?

BG: Nos, ez egy fogas kérdés. Nem nagyon tudom, hogy Istennek hol vannak a határai, annyit tudok, hogy semmi nem történik az ő szándéka nélkül. Ő adta nekünk ezt a csapást vagy ő engedte meg valamiért – ezt nem tudhatjuk, de őt ne hagyjuk ki ebből semmiképpen. Inkább gondolkozunk el azon, hogy miért kaptuk, mit tettünk rosszul, mit vétettünk, mit kellene sokkal jobban átélni. Lehet, hogy ez azért történt, hogy őt jobban, mélyebben keressük, több őszinteséggel. Kérjük, hogy legyen úrrá a bajokon, nehézségeken. (...)

R: A Bibliában is megjelenik számos csapás, betegség. Amíg az Ószövetségben Isten büntetéseként értelmezték a bajt, az Újszövetségben már megjelenik a Megváltó, aki mentette és gyógyította a betegeket. Mit üzen nekünk ma, ebben a helyzetben a Biblia?

BG: Ugyanazt. Nézzük meg, ha jön ránk egy baj, az ember mennyiben felelős érte? Háborút az Úristen robbant ki? Nem gondolnám, de a rengeteg halottat kin kérem számon? Az Úristenen. Pedig ő nem mondta, hogy fegyverkezzünk – szálljunk tehát kicsit magunkba, vizsgáljuk meg, mi miért történt.

R: Lehet ez egy jó alkalom arra, hogy újra, újult erővel kezdjük el Istent keresni?

BG: Feltétlenül. Dogmatikai tételünk, hogy Isten mindenből jót tud kihozni. Ez lehet egy száraz közhely vagy átélt valóság is. Ha hiszem, hogy neki mindenből van hatalma jót előhozni, akkor ebből is. Csak most duplán kell erre odafigyelni.

R: Szüksége volt az emberiségnek arra, hogy rádöbbenjen saját tehetetlenségére, kiszolgáltatottságára?

BG: Furcsa módon minden ébredés háborúkkal, csapásokkal indult el. Például a mi templomunkban a második világháború idején még a sorok között is álltak az emberek, akiket a baj, a feszültség hozott el ide. Mindegyik kell valami »fejbe koppintás« felülről, hogy az ember rádöbbenjen: az Urísten semmiből nem lehet kihagyni, egyedül neki van hatalma lecsendesíteni a vihart. Gondoljunk arra a történetre, amikor a tengeren Jézus feláll a hajóban és karját felemelve azt mondja, »hallgass, némulj el«! Hitem szerint ezt ma is megteheti. Jönnek majd még más vírusok, lesznek háborúk, de ne felejtjük el, eddig minden háború véget ért, minden járvány lokalizálódott, de nem az ember jósága miatt, hanem azért, mert az Úr azt mondta, hogy elég és ne tovább.» (Bencze 2020.03.14.)

40.

Ebből a rövid részletből is érezhető az interjú egészére jellemző sajátos technika: a riporter kérdéseit tulajdonképpen állításokként is megfogalmazhatjuk, s így egy „vészhelyzeti kiskátét” kapunk, melynek tételeit az egyházban közismert és köztisztelőnek örvendő lelképásztor kommentálja és a református teológiában elengedhetetlen bibliai hivatkozásokkal alátámasztja. Az interjú számos olyan kérdésre kiterjedt, melyek akkor az egyház tagjait és a lelkészeket foglalkoztatták: hogyan járunk templomba, nem istenkísértés-e megtartani az istentiszteleteket, kicsi kelyhekből individuálisan vagy a hagyományos nagy kelyhekből közösen vegyünk az úrvacsorai bort stb. Berkesi a technikai jellegű kérdésekre adott válaszaihoz a praktikum és a józan ész racionális szempontjait hangsúlyozza: „Van józan ész a világban, ami az Isten ajándéka. Vannak szakembereink és kitűnő orvosaink, ha ők ezt kérik, akkor azt vegyük komolyan!” Azokban az – itt is idézett – kérdésekben, melyek teológiai kitekintést igényelnek, a vuhani szövegben is megjelenő helyzetértelmezéseket idézi, vagyis úgy tűnik, hogy próbálja alátámasztani a tradicionális „kiskátét”, azonban érezhetően „szelídít” a vuhani és kivált a reformátori vagy hitvallásos megfogalmazásokon – például a bűnbánat, megtérés helyett arról beszél, hogy „gondolkozzunk el azon, hogy mit vétettünk”, vagy a büntetés, ítélet fogalmai helyett a „fejbe koppintás” képét használja.

41.

A helyzet egy új, a modern fejlődéseszmé krízisére is reflektáló értelmezése jelent meg március 16-án a reformatus.hu-n (Fekete 2020.03.16.). A belső ellentmondásoktól sem mentes interjúban Bogárdi Szabó István püspök egy új szempontot hoz be a járvány értelmezésébe, mely ezt követően tulajdonképpen meghatározóvá válik, s ez a próbatétel narratívuma. Idézem a püspök szavait:

42.

„Próbatétel ez a járvány mindannyiunknak, de Isten nem próbál meg fölöslegesen, erőnkön felül. Ünnepezt írók publikáltak tanulmányokat arról, hogy a 19–20. század járványait legyőzte a modern emberiség, így bátran fordulhatunk más megoldandó problémák felé. (...) A modern kor elbizakodottsága elhitette velünk, hogy az állam, az orvosok, a

hatóság majd mindent elrendeznek helyettünk, mi pedig úgy élünk, ahogy a kedvünk tartja.” (Fekete 2020.03.16.)

43.

A püspök megfogalmazása szerint a próbatétel tulajdonképpen nem a keresztyén értelemben vett hit, vagyis az Istenbe vetett bizalom próbája – a narratívum értelme később ebbe az irányba fordul majd –, hanem a modern, tudományos-racionalista világkép haladásba vetett hitének próbája, s ezzel a püspök értelmezése valamelyest konfliktusba is kerül a Berkesi-féle, teljesen modernista narratívával (ha a tudományban jól képzett orvos azt mondja, akkor azt kell csinálni). Sajátos ugyanakkor, hogy ezt követően egy riporter kérdésére – „Ha mindannyian jól és szépen élnénk, nem jött volna a járvány?” – válaszolva tulajdonképpen ellent is mond önmagának:

44.

„Lehet, hogy jött volna, de akkor próbatételként viszonyulnánk a helyzethez, nem csapásként. Kevesebb kétségbeeséssel, több józansággal; kevesebb istenkáromlással, több imádsággal; kevesebb mutogatással, több önfegyelemmel és reménységgel. A Bibliában benne van, hogy a nagy csapások idején az emberek egy része káromolja Istent. Most mindenki reszket a maga életéért, de közben felelőtlenül él, mintha a koronavírus nem veszélyhelyzetet, hanem háromhetes nyári vakációt hirdetett volna. Ki kell józanodnunk és tudomásul kell vennünk, hogy nem mi vagyunk a természet urai.” (Fekete 2020.03.16.)

45.

A püspök, aki kiváló rendszeres teológus és jól ismeri Kálvint, itt a korábbiakban már idézett reformátori gondolatmenetre látszik hivatkozni, annyi különbséggel, hogy Kálvinnal ellentétben a „mi” nem a kegyelem állapotában lévőket jelöli, hanem egységesen az egész emberiséget, hívőket és nem hívőket együtt, akik láthatóan ítéletként, káromlással élnek meg a járványt, vagyis ebből a kálvini logika szerint következő rejtett állítás értelmében egyöntetűen az Istennel való szembesegülés, a bűn állapotában vannak. Ezt követően Bogárdi Szabó Kálvinhoz és a Második helvét hitvalláshoz hasonlóan, a magyar református hagyományokra támaszkodva logikus lépésként ajánlja a református híveknek:

46.

„Tartsunk közböjtöt, ami azt jelenti, hogy bár közös szándékkal, de egyénileg, otthon állunk Isten elé ebben a mindannyiunkat érintő ügyben. Tartsunk otthon családi áhítatokat, olvassuk együtt a Bibliát. Kérünk mindenkit, hogy kapcsolódjanak be a www.reformatus.hu oldalon az online áhítatokba, valamint a közszolgálati rádiós és televíziós istentiszteleti közvetítésekbe. Hívják fel ismerőseiket, barátait, idős testvéreiket, hogy tudják, nincsenek egyedül.” (Fekete 2020.03.16.)

47.

Bogárdi Szabó István helyzetértelmezése ellentmondásossága ellenére azért nagyon lényeges, mert a járvány interpretációjának egy olyan új irányát jelöli ki, mely nem szakít ugyan a történelmi protestáns modellekkel – melyekből, mint láttuk, a vuhan felhívás is merít –, de tompítja annak határozott, bűnbánatra felszólító hangvételét. Ez azért is sajátos, mert noha a járvány isteni büntetésként történő értelmezése a nemzetközi kálvinizmus egyházaiban is vitatták és nem vált dominánssá, a közösségi, szociális bűnök ostromozása, az ezekkel kapcsolatos önvizsgálat szorgalmazása – mely, mint láttuk, a Bírak könyve logikájának alkalmazásával kapcsolatban a magyar reformáció jellegzetes témája is volt – több helyen is megjelent. 2020. március 27-én jelent meg például a reformatus.hu-n és a

tagegyházak nyilvános felületein az Egyházak Világtanácsa közleménye, melyben a testület húsvét közeledtével reflektált a járványhelyzetre is. A közlemény címe szerint „[e]ljött a lelkipásztorok, prófétai és gyakorlatias keresztyéniség ideje”, s ezt a koncepciót követve a nyilatkozat nagyon nagy hangsúlyt fektetett az egyházaknak a társadalmi egyenlőtlenségek felszámolásával vagy legalábbis enyhítésével kapcsolatos erőfeszítéseire, ebbéli hiányosságaira. A nyilatkozattevők leszögezik:

48.

„Az élet Istenébe vetett hitünk az élet védelmére hív minket arra, hogy mindent megtegyünk a vírus terjedésének megakadályozásáért. Tanúsodjunk Isten feltétlen szeretetéről azzal, hogy biztonságos és gyakorlatias módon védjük az életet, enyhítjük a szenvedést, valamint biztosítjuk, hogy a templomok és nyilvános istentiszteletek ne lehessenek a vírus átadásának központjai. A fizikai távolságtartás nem jelent lelki elszigetelődést. Alkalmas idő ez arra az egyházak számára szerte a világon, hogy társadalomban elfoglalt szerepüket felülvizsgálják, biztonságosan szolgálva közöttük, gondoskodva róluk, segítve a szegényeket, betegeket, a társadalomból kirekesztetteket és az idős embereket – mindazokat, akiket leginkább fenyeget a koronavírus (Covid-19) kockázata.” (Egyházak Világtanácsa 2020.03.27.)

49.

Ezt a gondolatot folytatva a nyilatkozat részletezi is azokat a társadalmi problémákat, melyekkel kapcsolatban az egyházak hathatósabb fellépését és cselekvését várja:

„Ez az időszak egyben arra is indít minket, hogy alapjaiban gondoljuk át a közjó, a jó kormányzás és a hagyományainkban gyökerező erkölcsi értékek kérdéseit. A súlyos krízis közepette imádkozunk a vezetőkért és kormányzatokért világszerte, és sürgetjük őket, hogy fordítsanak kiemelt figyelmet a szegénységben élő, a társadalom peremére szorult emberek, valamint a közöttünk élő menekültek sorsára. Vallási vezetőkként közösen emeljük fel szavunkat, ezzel is felhívva a figyelmet arra, hogy a hajléktalanok, börtönben élők, idősek és mindazok szükségletei, akiket eleve a társadalmi kirekesztettség sújt, nagyobb odafigyelést tesznek szükségessé.” (Egyházak Világtanácsa 2020.03.27.)

50.

A fentebb idézett interjú utolsó mondataiban a püspök a járvány terjedésének meggátolására tett erőfeszítéseket, a közösségi cselekvéseket, illetve a szolidaritást, közösségvállalást az Egyházak Világtanácsa nyilatkozatával összhangban hangsúlyozza, de – azon túl, hogy sajátos módon a vuhani kezdeményezésre sem utal –, a közösségi cselekvést a közösségi lét szociális, illetve mentális dimenzióira fókuszálja, és nem tesz említést arról, hogy ezekkel összefüggésben az egyháznak és a társadalomnak legalábbis önvizsgálatra lenne szüksége. A reformátori narratívákban a közösségi cselekvések mindig szakrális karaktert nyernek azáltal, hogy az isteni rend – az elvárt szolidaritás – elhagyásának kontextusába kerülnek, vagyis a (társadalmi szinten megmutatkozó) bűnből való megtérés, vagy az abba való beleesés elkerülése cselekedeteiként értelmezhetőek. Ennek a kapcsolatnak a szétszakítása egyfajta deszakralizációt is jelent, ami a püspöknél a közböjt értelmezésében is tetten érhető, s majd a járvány alatt, az egyházi sajtóban mintaértékként bemutatott közösségi cselekvéseken keresztül konkretizálódik.

51.

A közböjt – vagy nyilvános böjt – fogalmának, történeti dimenzióinak bemutatására itt nincsen mód, csupán a Második helvét hitvallás vonatkozó részletét idézem:

„Van nyilvános és magános böjt. Nyilvános böjtöt régen a csapások idején és az egyház nyomorúságos állapotában tartottak. Ilyenkor senki sem evett semmit estig. Az egész napot pedig szent könyörgésekkel, istentisztelettel és bűnbánattartással töltötték el. Nem sokban különbözött ez a gyásztól, és gyakran emlegetik a próféták, különösen Jóel (2,12kk). Ilyen böjtöt ma is kell tartani az egyház nehéz helyzeteiben.” (Bullinger 2010:61)

52.

A hitvallás huszonnegyedik fejezetének itt idézett sorait – a nyilvános böjtöt a püspök által is használt közböjt fogalmával fordítva – a Zsinat Elnökségi Tanácsa által 2020. március 30-án kiadott *Ajánlás krízishelyzetben a kommunikációs eszközökkel közvetített istentiszteletekről* című dokumentum is említi mint a közös imádságnak egy különösen intenzív formáját (MRE Zsinat Elnökségi Tanácsa 2020:6). Azonban ha összevetjük a püspök által adott meghatározást a hitvallás definíciójával, akkor azt tapasztaljuk, hogy az előbbi hiányos és pontatlan: a közböjt ugyanis nemcsak a közös szándékkal megtartott magános böjtöt jelenti, hanem a közösségi cselekvésnek egy olyan formája, melyre – korábban az uralkodó vagy a közhatalom gyakorlói, utóbb – az egyház vezetése szólítja fel a közösségeket, és a közös szándék mellett a közös étkezés, többnyire úrvacsorát is tartalmazó liturgikus keret is jellemzi. A hitvallás nem véletlenül hasonlítja a gyászhoz, hiszen a közböjttel kapcsolatos öltözködési, viselkedési szabályok okán annak jól látható külsőségei is voltak. A közböjt tehát a társadalmi térben zajló, nyilvános, jól látható szakrális cselekmény, a magánböjt – bármilyen közösek is a szándékai – értelemszerűen nem nyilvános.

53.

A közböjt két meghatározása közötti ellentmondás a későbbiekben nem került feloldásra, de visszatekintve látható, hogy az egyház végül nem hirdetett közböjtöt, nem történtek ahhoz hasonló nyilvános rítusok, ugyanakkor a református sajtóban a közösségi szolidaritásnak többnyire csak olyan megnyilvánulásairól lehetett olvasni, melyek nélkülözték a rituális kereteket és a szakrális tartalmakat. Ezekre találunk jó példát a reformatus.hu-n 2020. március 13-án megjelent, Dr. Velkey Györggyel, a református Bethesda Gyermekkórház igazgatójával készült interjúban. A cikk, mely a vírusra adott gyakorlati válaszokkal foglalkozik – mit tesz az egészségügy és mit tehetnek a civilek – *Az emberség és bajtársiasság próbája* címmel jelent meg. Az óvintézkedések mellett a példaértékű közösségi cselekvésekről is szó esik benne: „»Még van elegendő egészségügyi maszkunk, de tudjuk, hogy a folyamatos utánpótlás nehezen biztosítható, ezért olyan anyagot vásároltunk, amiből a meghatározott szabásminta alapján mosható, sterilizálható, vagyis többször is használható maszkok varrhatók« – tudtuk meg a kórház vezetőjétől. Egy gyermekruhákat varró cég önkéntes alapon már hozzálátott 1500 maszk elkészítéséhez a mai napon, további 1500 maszk megvarrásában a Bethesda, a Református Missziói Központ, a Magyar Református Nőszövetség és egyházunk menekültintegrációval foglalkozó szervezetének segítségét kérte» (Feke 2020.03.13.). A cikk zárásaként, a megfertőződés elkerülésével kapcsolatos jótanácsok „mellett a hívő szakember a bajtársiasság és emberség fontosságát hangsúlyozza: »A félelem sokszor azt a reakciókat hozza ki az emberből, hogy a saját maga szempontjai

felülírják a többekét. Egy ilyen időszak próbája a keresztyénségünknek, hogy képesek vagyunk-e bajtársiasan és emberségesen gondolkodni, miközben józanul védjük magunkat, családunkat, környezetünket» (Feke 2020.03.13.). Ez a Velkey-interjú ráadásul azért is fontos, mert összhangban áll Bogárdi Szabó püspök „próba-narratívájával” nem csupán abban, hogy a járványt próbatételnek tekinti, hanem abban is, hogy ez a próbatétel szerinte sem elsősorban a hitet érinti, hanem a gyakorlati életet.

54.

Az első napok reakciói alapján tehát úgy tűnik, hogy a járványértelmezésekkel kapcsolatosan egyrészt új elemként jelent meg a próba-narratíva, másrészt a közösség kulturális emlékezetéből mozgósítható narratívák közül az a reformátoroknál is megtalálható alapállás erősödött meg, mely egyfelől az imádság különböző formáinak gyakorlását hangsúlyozza, másfelől az „emberi helytállást”, vagyis az észszerű önvédelem mellett a bajba jutott embertársak melletti megmaradást és kiállást. Ezt a koncepciót vetíti előre az egyházak első reakcióit összefoglaló cikk, melyben „Fontos az imádság és a higiénia” szakasz cím alatt Bogárdi Szabó István püspök két jótanácsát olvashatjuk: a hívek imádkozzanak a járvány megszűnéséért és az érintettekért, és tartsák be a higiéniai előírásokat (Feke 2020.03.12.) A harmadik hullám után visszatekintve több olyan cikk is megjelent a református médiumokban, melyek ennek a narratívának az érvényességét erősítették meg. Így például a 2021. július 1-én a *reformatus.hu*-n *A második és harmadik hullám református hősei* címmel megjelent írásban a szerző annak járt utána, hogy „kiknek lehetünk hálásak a járvány második és harmadik hullámában végzett szolgálataikért” (Hegedűs 2021.07.01.). A cikkben bemutatott orvos, katonalelkész, kórház-lelkész és gyülekezeti lelkész egybehangzóan érvényesíti a szóban forgó narratívát.

55.

Ezt a narratívát akár Cromwell híres jelmondata – „Bízz Istenben és tartsd szárazon a puskaport” – párhuzamának is tekinthetjük, s valóban mindkettő azt a protestáns alapvetet fogalmazza meg, mely szerint az Isten gondviselésében való hit nem közvetlen isteni beavatkozást váró vakhit, hanem tartalmazza a gondviselés eszközeinek – azoknak az erőforrásoknak – a megbecsülését, melyeken keresztül Isten az ember segítségére jön a bajban. Ilyen lehet a puska, és ilyen a kézferőtlenítő is. Ez a történeti narratíva tehát egyértelműen most is megjelenik a járvány kezeléséhez mozgósított felkészültségek között, míg más történeti narratívákat, mint láttuk, az egyház véleményformálói elengednek.

4. Gyakorlati konzekvenciák

56.

A vészhelyzet kihirdetésére már a húsvétot megelőző nagyböjti időszakban került sor, ami két szempontból is fontos körülmény. Egyrészt ebben az időszakban általában megnövekszik az istentiszteleti alkalmak száma és látogatottsága, intenzívebbé válik az emberek vallásgyakorlata közösségi szinten is. Másrészt a böjt a lemondás időszaka, amikor önmagunkat fosztjuk meg olyan dolgoktól, melyeket az élet nélkülözhetetlen, akár Istennél is fontosabb részének tekintünk azért, hogy e hiány felkeltette vágyakozás megélésén keresztül, minden itt elérhető és birtokolható „elengedhetetlen” szükséglet elengedésével a földi léten túlra tudjunk tekinteni. A böjt mint keresztyén kegyességi gyakorlat ugyanakkor mindig együtt jár a bűnbánattal, vagyis azzal, hogy az ember vagy a közösség „megpróbálja magát”, önvizsgálatot tart, hogy gondolatai és cselekedetei összhangban állnak-e azzal, amit a felekezete normái alapján isteni törvénynek, elvárásnak gondol. (10) A két

dimenzió szorosan összetartozik, hiszen a bűn alapvető sajátossága, hogy elválaszt Istentől – azzal, hogy Isten akaratával áll szemben, így tulajdonképpen bármi lehet bűn – és a böjt református értelmezése szerint az önvizsgálat éppen azért fontos része a böjtnek, mert abban jelölődik ki mindaz, amit mint Istentől elválasztó, nála fontosabbnak ítélt dolgot a böjt során megpróbálunk elengedni.

57.

Ebben az összefüggésben a böjt és a „karantén”, a korlátozások időszaka egészen sajátos együttállást, valóságértelmezési lehetőséget teremtett, melyet húsvét előtti, az ünnepen hivatalosan minden gyülekezetben felolvasásra kerülő körlevelében a Generális Konvent (11) Elnöksége ki is fejtett:

58.

„Húsvétnek ezen a szent ünnepén tetszett az Istennek úgy próbára tenni minket, hogy el kell engednünk mindent, ami az ünnepi megszokás része volt. Most húsvétkor a harangszó a televízió vagy az internet elé hívogat minket, az úrvacsorát nem a lelkész kezéből vesszük, elmaradnak az ünnepi köszöntések és kézfogások. Egyetlen egy dolog maradhat most meg: a Krisztusban elnyert szabadítás, s a Megváltó bennünk teljessé lévő öröme. Így lehetünk mégiscsak gyülekezetben összegyülekezés nélkül, így lehet templommá minden otthon, s így kapaszkodhat össze lélekben mindenki, aki osztozik a húsvét örömében.” (Generális Konvent Elnöksége 2020)

59.

A körlevél összekapcsolja a böjt és a próba fogalmait, ám az önvizsgálat, vagyis a bűnbánat motívumát ismét elhagyva igyekszik értelmezni a járványhelyzetet, és egy olyan szignifikációt konstituál, melyen keresztül az istentisztelet elmaradását – s mindazt a liturgiai problémahalmazt, ami ezzel együtt járt, s ami a húsvét előtti hetekben jelentős vitát generált az egyházban – a Bogárdi Szabó-féle értelembe vett, vagyis alapvetően az életmódunkat érintő próbaként azonosítja, s az egyház összes püspökének és főgondnokának aláírásával gyakorlatilag szentesíti ezt a magyarázati sémát.

60.

Ez az értelmezés azonban felvet néhány problémát. A református istentisztelet központi eleme a prédikáció, vagyis az igehirdetés, ami a Biblia szövegének értelmezését és a prédikációt hallgató gyülekezet kontextusában való alkalmazását jelenti. A prédikáció – ezért is nevezik másként igehirdetésnek – így maga is isteni igévé válik, benne a lelkész és a gyülekezet tagjai szellemi képességeit mozgósítva Isten szólítja meg az embereket. A Második helvét hitvallás többnyire latin eredetiben idézett tétele ezt úgy foglalja össze, hogy „predicatio verbi Dei est verbum Dei”, vagyis „Isten igéjének hirdetése Isten igéje. Ezért hisszük, hogy amikor ma az egyházban Isten igéjét törvényesen elhívott prédikátorok hirdetik, Isten tulajdon igéje hirdettetik, és azt fogadják be a hívők. Nem szükséges tehát Istennek más igéjét költeni vagy a mennyből várni” (Bullinger 2010:7). A prédikáció természetét tekintve éppen ezért „prófétai szó”, ami nem a kifejezés profán értelmében vett jövőbe látást jelent, hanem azt, hogy a prédikáció feladata – egyebek, mint például a tanítás és erkölcsi intés mellett – az Isten törvényének (úgy a tízparancsolat, mint a krisztusi „szeretet-törvény”) és akaratának képviselője a társadalom életében, diskurzusaiban. A bibliai ószövetségben a próféták is ehhez hasonló funkciót töltöttek be, és jelenlétüket, a „prófétai szót” a Biblia Isten jelenléteként értelmezte a zsidó társadalomban, és ugyanez a jelentése a református teológiában is: az Ige (vagyis a Krisztusban testben megjelent isteni logosz) (12) a hirdetett igében, vagyis a prédikációban és a látható igében, vagyis az úrvacsora jegyeiben van

jelen, tapasztalható meg a liturgia keretei között. Éppen ezért jelentős, és isteni ítéletet hordoz az, ha „megszűnik a prófétai szó”.

61.

Kálvin az *Institutio* szabad akaratról szóló fejezetében egy hóseási textus értelmezése során a következőket írja:

„Isten néha megvonván az ő kegyelmének segedelmét, megpróbálja az embereket és várja, hogy merre hajolnak. Amint Hóseásnál (5:45) is meg van írva: »Elmegyek, visszatérek az én helyemre, mind addig, míg nem megkeresik az én orcámat«. (...) Mit jelentenek hát az ily kifejezések, kérdezhetné valaki? Erre én azt felelem, hogy épen annyit jelentenek, mintha eként szólna Isten: »Mivel ennél a keménynyaku népnél intésemnek, unszolásomnak s feddéselemnek nincs semmi haszna, elrejttem egy kissé magamat s nyugodtan engedem, hogy gyötrődjék nyomorúságában. Majd meglátom, hogy a hosszú szenvedések után eszükbe jutok-e, hogy keressék az én orcámat«. Hogy pedig Isten messze elmegy, ez azt jelenti, hogy elveszi a próféciát. Hogy majd meglátja, mit művelnek az emberek, ez meg annyit tesz, hogy csendesen s mintegy elrejtve magát, egy ideig különféle nyomorúságokkal teszi próbára azokat. Mindkettőt azért teszi, hogy minket annál jobban megalázzon. (...) Továbbá midőn az Úr megtörhetlen makacsságunk által megbántva s mintegy kifárasztva minket egy kissé magunkra hagy (azzal t. i., hogy megvonja igéjét, melyben jelenlétét szokta megmutatni) s kísérletet tesz arra nézve, hogy távollétében mit művelünk (...) mindezt nem más célból cselekszi, mint, hogy saját semmiségünk megismerésére hajtson bennünket.” (Kálvin 1909a:313)

62.

Látható, hogy Kálvinnál a nyomorúságok és a prófétai szó megszűnése szorosan összetartozik, s mindkettő az ember megalázását és megalázkodását célozza, utóbbi pedig a bűnbánaton keresztül juttatható kifejezésre. Korábban láttuk, hogy Kálvin különbséget tesz aközött, ahogy egy nyomorúság a „szentek”, vagyis a hívők és a hitetlenek számára megjelenik és értelmezhető, azonban még a hívők vonatkozásában is érvényes a megalázkodás szükségessége. Magyarán az istentiszteletek lehetőségének megszűnése a református tradíciók alapján, a fogalom különböző jelentésárnyalatainak összemosása nélkül nehezen értelmezhető a (vallásos) életmóddal kapcsolatos próbaként. Az adekvát értelmezés sokkal inkább a hitbeli, illetve a böjttel összefüggő értelmezés lenne. Ez azonban olyan súlyos teológiai kérdések feszegetését is szükségessé tenné, mint például az, hogy az egyház jelenlegi gyakorlata, a liturgikus tradíciók önmagukért való fenntartása nem éppen egy olyan dolog-e, ami elválaszt bennünket Istentől.

63.

Az egyházi nyilvánosság véleményformálói tartózkodtak attól, hogy ezeket a kérdéseket bolygassák, s helyette – mint a húsvéti körlevélből is látható – azt a megoldást választották, hogy a prófétai szó, az igehirdetés nem szűnt meg, hiszen a modern kommunikációs eszközökön keresztül minden hívő bekapcsolódhat a liturgiába és hallgathatja a prédikációt. Az eddigiekből pedig talán érthetővé is válik, hogy a sok tisztázatlanság, az önellentmondásokkal és fogalmi bizonytalanságokkal terhelt narratívák után a „távistentisztelet” és a „távúrvacsora” kérdésében az utóbbi két évtized legnagyobb teológiai vitája bontakozott ki a református egyházban. A vitában kulcsszerepet játszott Fazakas Sándor, a Debreceni Református Hittudományi Egyetem tanszékvezető egyetemi tanára *Távistentiszteletek*

gyülekezet nélkül? címmel a DRHE Szociáletika Tanszéke honlapján március közepén megjelent írása, mely váratlanul jelentős hullámokat vetett a hazai református teológiai élet feszített víztükrű medencéjében. Az indulatokat sem nélkülöző, viszont számos fontos elméleti és gyakorlati szempontot felvető, ám a különböző médiumokon rettentően szétszóródó vitát követve jutott arra a *Sárospataki Füzetek* című teológiai szakfolyóirat szerkesztősége, hogy ezeket a szempontokat összegyűjtve és ütköztetve is közzéteszi. A lap számára Fazakas professzor írását az online úrvacsora problémájával kapcsolatos gondolataival kiegészítve tanulmánnyá formálta, majd a szerkesztők ezt az írást harmincöt reménybeli vitapartnernek küldték szét Kárpát-medence-szerte azzal a kéréssel, hogy reflektáljanak a benne foglaltakra, illetve írják meg saját tapasztalataikat. A vitába meghívottak első körét azok a református lelkészek, teológusok alkották, akik az eredeti cikkekre is reflektáltak, s reflexiójuk szélesebb nyilvánosságot kapott. Ezekhez a szerzőkhöz csatlakoztak azután más református lelkészek, teológusok, presbiterek és egyháztagok; más keresztyén felekezetek teológusai, illetve lelkészei, a kommunikáció- és médiatudomány, illetve vallástudomány szakértői.

64. A vita a folyóirat 2020/1. számában jelent meg. Összefoglalása reménytelen vállalkozás lenne, így kísérletet sem teszek rá, csupán Fazakas professzor téziseivel kapcsolatban próbálom összegezni a válaszokat, s ezek alapján továbbvinni az általam vizsgált kérdés értelmezését.
65. Fazakas alapvetően jónak tartotta a lelkészek és az egyházvezetés abbéli igyekezetét, „hogyan nehéz és vészterhes időben az evangéliumhirdetéssel elérjük – akár a kibertér közvetítésével – a félelemben élő embert, hogy az imádságok által megszólaltassuk az általa ki nem mondott szorongást, kétséget, bizalmatlanságot vagy reményt” (Fazakas 2020:64), azonban problémásnak vélte, hogy a gyakorlat bevezetését nem előzte meg elmélyült műhelymunka, mellyel – tekintettel arra, hogy a technológia már hosszabb ideje adott, és több gyülekezet is él az általa biztosított lehetőségekkel – már régóta adós az egyház. Fazakas alapkérdése az volt, hogy mit jelent a közösség fogalmának összefüggésében az online – szóhasználatával: imitált – iszterizmus és kivált az online úrvacsora. Mit jelent a részvétel és a részesezés kivált az utóbbi esetében, hiszen virtuálisan például nem vehetjük magunkhoz az úrvacsorai jegyeket?
66. Fazakas két szempontot jelölt meg, melyek mentén a problémát tárgyalja: az egyik a református teológiának az egyház ismertetőjegyeivel – melyekből megtudhatjuk, hogy valóban egyházi közösségről van-e szó, vagy csak egy civil társaságról – kapcsolatos néhány alaptétele. Mint írja:
67. „A reformátorok, valamint a reformátori hitvallások egybehangzó meggyőződése szerint az egyház egyszerre congregatio és communio: a választottak összegyülekezése (összegyűjtése), valamint a Krisztussal és egymással való közösség megélése, a Szentlélek ereje és hatalma által. De egyik sem működik a másik nélkül, legalábbis az egyház földi, látható, szervezeti formájának rendjében nem. A hívek összegyülekezése jelenti a külső látható keretét annak a közösségnek, amelyet a Szentlélek megteremt – a Krisztus életében és halálában, illetve a feltámadott Úr jelenlétében való részesezés (communio, unio mystica) pedig látható és meg tapasztalható közösségben (congregatióban) mutatkozik meg, adott helyen és időben. Az Ige és a sákramentumok köré egybegyűlt gyüleke-

zet nélkül nehéz lenne egyházzal beszélni, mint ahogy a communio belső tartalma nélkül semmilyen összegyülekezés nem tekinthető igazán egyháznak. Az egyház egyik valóságát sem képes az ember önmagában – sem a congregatiót, sem a communiót – vagy az intézményes egyház adminisztrációja és szervezeti struktúrája által biztosítani. Vagyis, mai helyzetünkre vetítve: nem ringathatjuk magunkat abban az illúzióban, hogy a hívek összegyülekezése nélkül imitált istentisztelet közvetítése vagy streamelése által pótolható az, ami az egyház liturgikus rendjében Isten-tiszteletként - a Szentlélek erőterében és hatalma által, könyörgésünk kíséretében, de a magunk hatékonysága nélkül - vasárnapról vasárnapra megtörténhet. Ennek a »történésnek« komolyan vétele, s a Szentlélek-Isten gyülekezetet összegyűjtő és megtartó, a maga jelenlétében részesítő hatalmába vetett hit realizmusa nélkül minden istentiszteletnek nevezett kísérlet csak vallásos rendezvény marad, egy a vasárnapi szabadidős programok kínálatából.” (Fazakas 2020:65–66)

68.

Fazakas teológiai alapvetésének érvényességét a hozzászólók nem tették kérdéssé, vagy egyáltalán nem is érintették, mert többnyire inkább gyakorlati kérdésekkel foglalkoztak. Azt senki nem vonta kétségbe, hogy az istentisztelet valóságos jelenlétet feltételez, ami – Fazakas megállapítása szerint – az interakciókban mutatkozik meg, vagyis nem csupán közösen vagyunk jelen egy térben, hanem a liturgia által szabályozott vagy spontán módon is reagálunk egymásra, közösen énekelünk, mondunk bizonyos szövegeket, esetleg válaszolunk kérdésekre stb. A kérdés inkább az volt, hogy mit jelent a valóságos jelenlét, illetve a modern kommunikációs eszközök segítségével megvalósított jelenlét és interakciók tekinthetők-e valóságosnak?

69.

Ennek az interakciónak a jelentőségét Fazakas leginkább az úrvacsora kérdésében látja, melynek esetében leszögezi:

„Nekünk (...) nem azon kell töprengenünk, hogy a földi világ fizikai törvényei ellenére miként van jelen Krisztus fizikálisan, szubsztanciálisan vagy szimbolikusan az úrvacsora elemeiben – hanem azt kell hívó értelemmel megragadni, hogy az Ő jelenléte sakramentális jelenlét. Azaz, a feltámadott és megdicsőült Krisztus nem szimbolikusan, nem elspiritualizált módon, hanem reálisan van jelen az úrvacsorában – de nem a jegyek elemeiben, hanem magában az úrvacsoravétel aktusában. Másként fogalmazva: az úrvacsora szubsztanciája maga Krisztus. Nem valamit kapunk tőle, hanem Őt magát. (...) Ebben az ünneplésben, a közös istendicsőítésben, a jegyek kölcsönös kiosztásában, elfogadásában, magunkhoz vételében és elfogyasztásában (evés és ivás), vagyis az Istennel és egymással való megbékélés közös megélésében, ünneplésében van Krisztus valóságosan (reálisan) jelen. A Szentlélek teremtő ereje az, amely ezt a jelenlétet a hívó lélek számára nyilvánvalóvá, megtapasztalhatóvá teszi, s amely megteremti a kölcsönös elfogadás és megbékélés melletti elköteleződés elementáris közösségét (a koinónia, communio valódi értelmében).” (Fazakas 2020:70–71)

70.

Az ilyen értelemben vett interakciók összefüggésében Fazakas eleve kizártnak tartja azt, hogy azok megvalósulhatnának virtuális kommunikációs terekben.

71.

A Fazakas téziseivel kapcsolatos reflexiókban viszont az a kérdés is felvetődött, hogy a „jelenlét”, az „interakció” hagyományos fogalma mennyire érvényesíthető a digitális és még inkább a hibrid valóságban. Mit jelent a digitális technika világának „megosztott” vagy „kiterjesztett jelenlét” fogalma, és ezek hogyan járulnak hozzá az interakciók értelmezéséhez, illetve hogyan vonhatók be az istentisztelet és úrvacsora kérdésével kapcsolatos vitába? Utóbbiak összefüggésében Kodácsy Tamás (Kodácsy 2020) rámutatott arra, hogy a digitális kommunikációs technológiák számára ugyan a megvalósítás még mindig kihívás, de a jelenlét a humán ágensek tekintetében nem feltétlenül kötődik azonos terekhez, az online térben pedig esély van valós interakciókra – akár úgy, hogy az istentisztelet online közvetítésébe kapcsolódik be sok házi közösség, akár úgy, hogy eközben vagy ennek alternatívájaként a házi közösségek egymáshoz kapcsolódva végeznek liturgiát, lépnek interakcióba. Ugyanakkor a transzcendens ágens jelenléte teológiai értelemben is eleve független az immanens térbeliségtől. Így, mivel az úrvacsora megglehetősen komplex történet, nemcsak a jegyek vételéről szól, hanem – mint Fazakas is kifejtette – az egész esemény hordozza a lényegét, a megosztott jelenlét mint a jelenlét és a közösség egy új tapasztalata szintén része lehet ennek az eseménynek.

72.

Fazakas másik szempontja, melynek alapján a problémát elemezte, a szakrális tér természete volt. Elfogadja, hogy a híveknek bizonyára

„[j]ó látni e tereket – ha élőben nem is, de legalább képernyőn, monitoron. A liturgikus, szakrális terek ugyanis nem önmagukban szentek, de a »szent lenyomatát« hordozzák magukon, azt szimbolizálják. (...) Szakrálisnak, liturgikusnak mondjuk e tereket, mert ama »másik valóság« megtapasztalását teszik lehetővé, helyet és alkalmat biztosítanak az elcsendesedésre, a lélek belső békéjének keresésére, az imádkozásra, s jó, ha ilyen minőségükben elkülönülnek a profántól. De vajon ezt a funkciót más, provizórikus vagy elkülönített terek nem tölthetik be? Dehogyan, hiszen tudjuk, hogy nem Istennek, hanem az embernek van szüksége kultikus helyekre (lásd 1Kir 8,26-27). (...) Nos, nem zárható ki, hogy a nem kultikusnak/liturgikusnak szánt terek, például egy családi otthon is, a reménység, a könyörgés, az igeolvasás, az emlékezés, illetve a saját egzisztencián túlmutató megtapasztalás szakrális térré válik (ideiglenesen). Kérdés, hogy kapnak-e az érintettek segítséget arra nézve, hogy - például járvány vagy más veszély, gyülekezési és kijárási tilalom idején - áhítat és Isten előtti elcsendesedés végett meg tudják teremteni maguk és szeretteik számára a „szent idő és tér” alkalmát?” (Fazakas 2020:65–66)

73.

A Fazakas-féle szöveg első megjelenésének idején, 2020. március közepén valóban kérdéses volt, hogy a református hívek rendelkeznek-e megfelelő felkészültséggel ahhoz, hogy a házi istentiszteletek szakrális kereteit otthonaikban megteremtsék. A házi istentisztelet, jóllehet nagyon hosszú ideje része a református felekezeti hagyománynak, s bár több helyen ma is gyakorolják, mégis jobbra kikopott a gyakorlatból. Mire azonban nagybőjt végére értünk, már több ilyen – imádságokat, énekeket is tartalmazó – liturgiai vezérfonal is napvilágot látott, s végül megjelent az MRE Zsinata Elnökségi Tanácsának *Ajánlás krízishelyzetben a kommunikációs eszközökkel közvetített istentiszteletekről* címet viselő dokumentuma. Az *Ajánlás* tulajdonképpen igazolta Fazakas szóhasználatát, mert valóban a rendes körülmé-

nyek között tartott istentisztelet imitációját javasolta. A szöveg egyértelműsíti: „ebben a nehéz helyzetben otthonaink lesznek templomokká, mi pedig továbbra is együtt imádkozó, közösen éneklő, igével táplálkozó közösség maradunk” (MRE Zsinat Elnökségi Tanácsa 2020:5), s hogy ez valóban így legyen, a házi istentiszteletek formai és tartalmi vonatkozásaival kapcsolatban részletes javaslatokat közölnek. A Zsinat itt is csak javasol, de ezek a javaslatok nagyon részletesek, és több helyen megjegyzi a szerzők, hogy a liturgiák kialakításában „a helyben szokásos változatok figyelembe vehetők, azonban a rendkívüli helyzetben a közölt kötött imádságokat és liturgikus szövegeket kérjük megtartani” (MRE Zsinat Elnökségi Tanácsa 2020:4). Efféle ajánlásokkal már a 18. századi kegyességi irodalomban is találkozunk (lásd Szikszai 1932:47–51), azok azonban jóval nagyobb teret engedtek az egyéni változatoknak. A zsinat javaslatainak erős szabályozottsága azon túl, hogy az egyház vezetői is tisztában vannak a házi istentisztelettel kapcsolatos hagyomány gyengeségével, valószínűleg abból is következik, hogy – mint azt az egyes gyülekezeti istentiszteletek online közvetítése is sok esetben megfogalmazták a lelkészek – a különböző helyeken, de együtt mondott, kötött imádságok segítségével jön létre, legalábbis egyfajta technikai értelemben, az imádkozók közösségeként a szétszórt hívekből a gyülekezet. (13)

74.

Az *Ajánlás* a következő formai javaslatokkal él:

„Kérjük testvéreinket, hogy testileg és lelkileg ugyanúgy készüljenek a kommunikációs eszközök segítségével közvetített istentiszteletre, mint amikor a nem veszélyhelyzeti időben indultak Isten házába. Kérjük, teremtsék meg a teljes odafigyelés és bekapcsolódás körülményeit, a közvetítés idejére készítsék elő a Szentírást és az énekeskönyvet, kapcsolják ki azokat az eszközöket, amelyek zavarják vagy akadályozzák a teljes odafigyelést, tegyenek félre minden más munkát és tevékenységet. Kérjük, hogy a közvetített istentiszteletbe ugyanúgy kapcsolódjanak be, mint ahogyan az általában szokás: együtt mondjuk az imádságokat, énekeljük az énekeket. Kérjük, tartsák be a törvényi előírásokat és az alapvető higiénés szabályokat, tehát lehetőség szerint csak az egy háztartásban élők vagy közvetlen családtagok alkossanak házi gyülekezetet.” (MRE Zsinat Elnökségi Tanácsa 2020:5)

75.

Ezekből látható, hogy az *Ajánlás* megfogalmazói egyáltalán nem vették figyelembe a kommunikációs technológiák adta lehetőségeket, nem törekedtek arra, hogy a hívek vagy házi istentiszteleti közösségek lehetőség szerint egymással is lépjenek kapcsolatba, (14) hanem a hagyományos református istentisztelet kommunikációs helyzetét leképezve azt szorgalmazták, hogy a hívek individuálisan csatlakozzanak az – akár online, akár a televízión közvetített – istentisztelethez. Így a hívek csupán befogadói lehettek a közvetítésnek. Ezzel kapcsolatosan pedig joggal jegyezte meg Molnár-Kovács Dorottya kommunikációkutató, hogy a táv-istentiszteletek legnagyobb tanulsága talán az, hogy a valós térben zajló református liturgiák sem sokkal interaktívabbak, mint az online közvetítések (Molnár-Kovács 2020:168).

76.

Jóllehet a vita számos fontos teológiai és gyakorlati kérdést érintett, világossá tette, hogy a fiatalabb generációkhoz tartozó egyháztagok és lelkészek tapasztalatai és világképe új vagy legalábbis megújuló teológiai reflexiókat tesz szükségessé, azonban a járvány értelmezésével kapcsolatos narratívák problémáit, ellentmondásait vagy éppen fogalmi tisztázatlanságait gyakorlatilag érintetlenül hagyta. Az

egyház belső nyilvánosságában a járvány megítélésével és az ebből fakadó gyakorlati megoldásokkal kapcsolatban hallgatólagosan kialakuló konszenzussal szemben tulajdonképpen egyetlen nagyon markáns ellenvélemény fogalmazódott meg. 2020. április 1-én, vagyis a Zsinat Elnökségi Tanácsa által kiadott *Ajánlással egy-szerre jelent meg Testvéri buzdítás* (15) címmel harminc református lelkész nyilatkozata az úrvacsora kérdésében. A rövid szöveg nem kötődik nyilvánvalóan a korábban már bemutatott Bibliaszövetséghez, de az aláírók közül többekről tudható, hogy tagjai a szervezetnek. A szöveg valóban ellenvélemény és a most elemzett diskurzushoz tartozik, azonban gyakorlatilag abba alig szervesül, mivel aláírói és ismeretlen szerzői sem a nyilatkozat megtétele előtt, sem azt követően nem kapcsolódtak be a diskurzushoz, nem reflektáltak az őket ért kritikai megjegyzésekre.

77.

A nyilatkozat aláírói kiállnak „egyházközségeinkben az úri szent vacsora eddigiekben is gyakorolt, helyes, azaz ige- és hitvallásszerű felfogása és kiszolgáltatási rendje mellett”, valamint hiszik, „hogy ha a Jézus Krisztus által, formailag is meghatározott úrvacsorai szertartásba bármilyen módon beépítjük a virtualitást – ami alapvetően idegen az úrvacsorától – akkor ezzel megrontjuk az úrvacsora Megváltó Urunk által szabott formai rendjét, ezzel pedig megrontjuk helyes kiszolgáltatását” (Testvéri buzdítás). Álláspontjuk szerint

„az Úr Jézus Krisztus most elvette népétől az igeközpontú összejövétel és az úrvacsorával való helyes élés lehetőségét – de hisszük, hogy ezzel szent céljai vannak! Így például megújulás az Ige tanulmányozásában, hallgatásában, alázatos önvizsgálat, mély bűnbánat, a drága kegyelem megragadása, őszinte megtérés, megújulás a szent életre való törekvésben, és az istentiszteleti és úrvacsorai közösségünk megbecsülésében.” (Testvéri buzdítás)

78.

Ezek alapján tehát arra bátorítják az olvasókat, hogy a hitélet ezen területein erősödve várjanak

„arra az időre, amikor Istenünktől visszaadatik nekünk a gyülekezeti istentisztelet és az annak közösségében gyakorolt, Jézus Krisztus akaratának megfelelően gyakorolt sakramentális közösség!” (Testvéri buzdítás)

79.

A dokumentum több ponton is hivatkozik bibliai textusokra, melyek közt talán a legfontosabb az egész szöveget bevezető hivatkozás: „Istennek kell inkább engedni, mint embereknek!” (ApCsel 5,29). Az idézet sajátos kontextusba állítja a nyilatkozatot. Eredeti szövegkörnyezetét egy olyan bibliai elbeszélés alkotja, melyben pünkösd után Pétert és a többi apostolt a Jézusról szóló tanításuk és csodatételeik után a zsidók irigykedő hivatalos vallási vezetői, a főpapok bebörtönzik és eltiltják attól, hogy Jézus nevében szóljanak és cselekedjenek. Erre a tiltásra válaszul Péter apostol az idézett mondattal, mely számos helyzetben volt már a történelem során a hatalmukkal visszaélő világi vagy egyházi vezetőkkel az isteni igazság nevében szembeszállók hitvallása. A *Testvéri buzdítás* ezzel az idézettel tehát egy nagyon erős állítást fogalmaz meg, az egyház – az egyházi szlengben valóban sokszor „főpapoknak” nevezett – hivatalos vezetését gyakorlatilag az Isten ellenségének állítva be.

80.

Ezen túl a szövegnek két olyan fontos állítása van, ami számunkra most fontos. Az egyik az istentiszteletek és az úrvacsora lehetősége megszűnésének értelmezése, melyben gyakorlatilag egy tisztán kálvini megalapozottságú álláspontot foglalnak el. A helyzetet nem ítéletként, hanem olyan isteni cselekedetként értékelik, melynek „szent célja” van – vagyis kerülik a próbatétel-narratívát –, s ez nem a büntetés, hanem az önvizsgálatra készítés és ezen keresztül a megújulás. Ugyanakkor nem kerülük, hanem kimondottan hangsúlyozzák ezek összefüggését a bűnbánattal és megtéréssel, ezzel pedig a legmélyebb reformátori tradíciót igyekeznek a helyzetre alkalmazni, ráadásul úgy, hogy azzal ellentétben, ahogy Bogárdi Szabó István kapcsolódik ehhez a tradícióhoz, ők érvényesítik a „szentek” és bűnben élők csoportja közötti megkülönböztetést, a „mi” csoport alatt az előbbieket értve.

81.

A szöveg másik, számunkra fontos állítása az, hogy a nyilatkozat szerint Jézus Krisztus formailag is meghatározta az úrvacsora rendjét, s ezért e formának a megbontása lényegében az úrvacsora megrontását jelenti. A „megrontás” fogalma mögött ismét egy bibliai utalás áll: Jakab levelében olvassuk: „ha valaki az egész törvényt megtartja is, de vét egy ellen, az egésznek megrontásában bűnös” (Jak 2,10). A szöveg itt eredetileg arra vonatkozik, hogy a keresztyén ember nem válogathat kedve szerint Isten törvényei között – legyen szó akár a tízparancsolatról, akár a szeretet jézusi törvényéről –, hanem mindet meg kell tartania, mert ezek mögött nem különböző akaratok és alapelvek állnak, hanem az egy Isten, aki kijelentette azokat, s mindegyik az ő akaratát tükrözi. A nyilatkozat megfogalmazása kevésbé szerencsés vagy szándékosan enigmatikus. Tudjuk ugyanis, hogy Jézus utolsó vacsorája a zsidó széder este hagyományait követte, s bár Jézus szavait tartjuk az úrvacsora „szereztetési igéinek”, egyrészt maga az úrvacsora mégsem az utolsó vacsora eseményeinek hű mása, másrészt a református egyháztörténet is számos variációját ismeri az úrvacsorai liturgiának. Sőt, ma is több variáció van érvényben, melyek az alapstruktúrát tekintve ugyan azonosak, de egyébként jelentős eltéréseket mutatnak, így komoly nehézségekbe ütköznénk, ha meg akarnánk mondani, hogy közülük vajon melyik formát határozta meg a Megváltó. Az alapstruktúrán viszont a virtualitás nem változtat, így nehéz megítélni, hogy mire gondoltak pontosan a szöveg szerzői. A nyilatkozat azonban később már nem a formákról, hanem „az úrvacsorával való helyes élés” problémájáról szól, s ez valószínűsíti, hogy nem annyira a liturgia szerkezetéről van szó, mint inkább a jegyek kiszolgáltatásának megszokott módjáról, arról, hogy a kenyeret és a bort egy erre kiképzett és felszentelt lelkész kezéből veszik el a hívek. Ez a burkolt utalás pedig a kortárs református egyházi élet egyik legalapvetőbb kérdésére, a hívek szakrális szereplehetőségeinek újragondolásával kapcsolatos konfliktusokra irányítja a figyelmet, melyek többször is felsejlenek a diskurzus résztvevőinek kijelentéseiben.

5. Papok, szolgák, tiszték

82.

A reformáció egyik meghatározó eleme a papság és a hívek egymáshoz és a transzcendenshez fűződő viszonyának, illetve szakrális szerepeinek átrendezése volt. A papság a reformált közösségekben már nem számított szentségnek, a Második helvét hitvallás az egyház szolgáiról beszél (Bullinger 2010:45), tehát nem is nevezték őket hivatalosan immáron papnak. Ezek a szolgák már nem mutattak be semmilyen áldozatot, így funkcionális értelemben sem voltak papok többé, és nem volt olyan közvetítő szerepük sem, melyet a hívek bűnbánatában, illetve üdvösségre

jutásában a római egyház papjai játszottak. Feladatuk a tanítás (az igehirdetés) és a sákramentumok helyes kiszolgáltatása volt.

83.

Ezzel párhuzamosan megváltozott a hívek szerepe is, amit legjobban talán az egyetemes papság elvének érvényesítése jelez, ami kiterjesztve hozza vissza a papság fogalmát a református gondolkodásba. A Második helvét hitvallás szerint a „hívők mind papok”, ám ezt a kijelentést a szöveg gyorsan pontosítja is: „Minden Krisztusban hívőt papnak neveznek ugyan Krisztus apostolai, de nem a szolgálat szempontjából, hanem azért, mert Krisztus által a hívők mindnyájan királyokká és papokká lévén, lelki áldozatokat mutathatnak be Istennek”, vagyis közvetítők nélkül járulhatnak Isten elé, vallhatják meg neki bűneiket vagy tudakolhatják akaratát a Bibliából. „A papság és az egyházi szolgálat tehát nagyon különbözik egymástól” (Bullinger 2010:44–45). Fontos ugyanakkor, hogy a presbitérium intézményének fokozatos bevezetésével az egyházi szolgálatra sem kiképzéssel, sem felhatalmazással nem bíró hívek mégis jelentős szerepet kaptak a közösségek anyagi és spirituális életének szervezésében. Ennek a változásnak azonban voltak negatív aspektusai is. Így például az egyházi szolgálat „professzionizációja” – általánossá vált az egyházi szolgák magas szintű képzése – újratermelte az egyház belső megosztottságát, csak nem a közvetítő szerepből eredő szakrális hatalom, hanem a képzettséghez kapcsolódó kompetenciák mentén, melyeket magyarul a református lelkészekre használt „tudós tiszteletes prédikátor uram” terminus jelenít meg. Így azután a református egyház nem laikusokra és klerikusokra, hanem profi és amatőr vallásgyakorlókra oszlik. A társadalom, s azon belül az egyház szerepének, jelentőségének változásával párhuzamosan az efféle polihisztor lelkészek ideje lejárt, azonban a lelkészek és a „világiak” – vagyis a presbitériumok és tisztségviselőik – 19. században lezajlott dominanciaharcából ismét az előbbiek kerültek ki győztesen. A lelkészek vezető szerepét az egyházban végül a kommunista diktatúra is erősítette, hiszen a hatalom le akarta választani az egyházat a társadalomról, és ennek érdekében ellehetetlenítette a világiak egyházi szerepvállalását. Ennek következtében a lelkészek sokszor kénytelenek voltak átvenni mindazokat a szerepeket, melyeket korábban speciális tudással és/vagy képzettséggel rendelkező világi egyháztagok töltöttek be, s a diktatúra évtizedei alatt – ők maguk, de a gyülekezetek tagjai is – hozzászórtak ahhoz, hogy ők irányítanak mindent.

84.

Mindez azért is sajátos fejlemény, mert eközben a református kegyességtörténet a vallásgyakorlat számos olyan helyzetéről és formájáról tud, melyekben az egyházi szolgálatra fel nem szentelt hívek komoly szakrális szerepeket kaptak. Példaként említhetjük az ellenreformáció időszakában lelkészeiktől megfosztott közösségek önszerveződését, vagy az ennek alapján létrejövő és a puritanizmus kegyességéből merítő „paraszt ekkleziolák” (lásd Szigeti 2017) működését: mindkét vallásgyakorlati formában a közösségből kiemelkedő „laikusok” irányították – akár az egyszerű éneklésből, imádságból és bibliaolvasásból álló liturgia vezetésével, akár bibliamagyarázattal is – a gyülekezetek hitéletét. Ebbe a hagyományba tartoznak a parasztproféták (lásd Küllös–Sándor 2009), de tulajdonképpen a belmissziós mozgalmak tevékenysége nyomán születő, bibliatanulmányozásra, közös imádságra rendszeresen – hol lelkész jelenlétében, hol anélkül – összegyülekező házi csoportok, illetve ezeknek a kommunista diktatúra idején illegalitásban működő utódai is.

85.

A két csoport viszonya meglehetősen ambivalens és konfliktusokkal terhelt. A lelkészek jobbára képzettségükre és felszenteltségükre hivatkozva igyekeznek visszaszorítani a hívek aktív részvételét az egyház szellemi irányításában, mondván,

hogy a hozzá nem értés tévtanításokat és babonaságokat fog eredményezni. A másik, többnyire „világiaknak” nevezett oldal sokszor arra mutat rá, hogy a képzettség nem egyenlő a hitbeli tapasztalattal, s az üdvösséghez inkább ez utóbbi szükségeltetik. A megosztottság hosszú történetének bemutatásától itt el kell tekintenünk. A jelenlegi állapot szerint az egyetemes papság elvével együtt úgy tűnik, hogy egy egyszerű római katolikus laikus hívőnek több lehetősége van arra, hogy aktívan bekapcsolódva a liturgiába annak akár individuálisan is alakító résztvevője legyen, mint egy református presbiternek. A hívek aktív részvételére azonban hatalmas igény és szükség is van az egyházban, sőt több szempontból elodázhatalannak tűnik a problémahalmaz rendezése (lásd Nagy 2012). Egyrészt a hagyományos, beleszületésen alapuló „népegyházi” keretek szétesésével párhuzamosan egyre hangsúlyosabbá válik a részvételen és bevonódáson alapuló egyháztagság. Másrészt az egyház sem vonhatja ki magát a posztmodern vallásosságra gyakorolt hatása (Rácsok 2010, Nesti 2002) alól, melynek következtében felértékelődnek a közvetlen vallási, spirituális tapasztalatok, s a hívek nem csupán nézői akarnak lenni a liturgiának, hanem aktív részesei, alakítói. Végül az egyház a tagság számbeli fogyatkozása, illetve területi és szociális átrendeződése miatt (16) elkerülhetetlenül struktúraváltás előtt áll, ennek részeként valószínűleg a lelkészek szerepe és alkalmazásuk módja is változni fog. A gyülekezetek sok esetben ma sem képesek eltartani egy lelkészt és családját, így az egyik lehetséges forgatókönyv szerint a lelkészek polgári foglalkozásukból lesznek kénytelenek fenntartani magukat, és emellett kell a gyülekezeteket pásztorolniuk. Ez pedig szükségessé teszi, hogy a feladatokat meg tudja osztani olyan „világiakkal”, akik hozzá hasonlóan polgári foglalkozásuk mellett töltenek be – nem feltétlenül a prédikálásra vagy a sákramentumok kiszolgáltatására feljogosító – gyülekezeti funkciókat is.

86.

E háttér előtt érdemes tehát vizsgálni a diskurzus olyan apró megjegyzéseit, melyet a *Testvéri buzdítás*ban kiemeltem, és ennek összefüggésében érthető meg igazán, hogy mekkora kihívást jelentett a táv-istentisztelet, és -úrvacsora problémája a református egyház számára. A vitában három jól kivehető véleményáramlatot lehetett azonosítani. Az egyiket, mely elképzelhetetlennek tartja az úrvacsorát felszentelt lelkész jelenléte nélkül, s ezt a hitvallások alapján igazolja, a *Testvéri buzdítás* jeleníti meg nagyon markánsan. Ezek a hitvallási hivatkozások viszont többnyire tartalom nélküliek, azaz nem idézik ténylegesen a hitvallások érveit, csak egy-egy szófordulattal – mint amilyen a *Testvéri buzdítás*ban az „úrvacsorával való helyes élés” – utalnak rá. Vagyis inkább az aláíró lelkészek vagy más esetben a nyilatkozók személyes, illetve intézményi autoritása ad tényleges súlyt az érvelésnek, mint a helyes argumentáció.

87.

A táv-úrvacsora kérdésében a „helyes élés” problémája kulcsfontosságú, ezért röviden ki kell térnem arra, hogy mit takar ez az egyébként meglehetősen komplex fogalom. A jelentések egyik iránya arra utal, hogy az úrvacsorával nem „katolikus módra” élnek, vagyis nem vehetik egyedül, hanem kizárólag közösségben, illetve a két jegyet, a kenyeret és a bort együtt veszik, és kenyeret vesznek, nem pedig osztját. Másrészt a helyesség a liturgia helyes performálását is jelenti, mely egyfelől a jézusi szereztetési rendet követi, másfelől azt jelenti, hogy a jegyek fölött elhangzanak a szereztetés igéi, végül pedig azt, hogy az úrvacsora vételét megelőzi a résztvevők bűnvallásának aktusa. A helyes vételhez tartozik harmadrészt még néhány külsőség is, bár ezek hangsúlyozása a reformáció óta eltelt idő alatt csökkent: a jegyeket nem oltárról, hanem egyszerű asztalról veszik, és a jegyeket a hívekkel közlő egyházi szolga nem visel különleges ruhákat sem, hanem a rendes, „polgári”

vagy hétköznapi öltözkéiben végzi a szertartást. Ez utóbbi szempontok szintén a katolicizmustól való elhatárolódásból következnek (lásd Bullinger 2010:49–52; valamint részletesen az 1567-es Debreceni zsinat hitvallásának vonatkozó részét Kiss 1881:510–518).

88.

A másik jelentős véleményáramlatot a Zsinat Elnökségi Tanácsa által kiadott *Ajánlás* reprezentálja. Az *Ajánlás* megpróbál egyfajta kompromisszumot teremteni, s ez különösen az online eszközökkel közvetített istentisztelet és úrvacsora kérdésével kapcsolatos részben érhető tetten. Egyrészt ugyanis ragaszkodik a lelkészek nélkülözhetetlenségéhez, ugyanakkor a korábbiakban bemutatott teológiai álláspontból következően nem akarja elengedni az úrvacsora megtartásának lehetőségét sem, így végül „ideiglenes jogrendet” léptet életbe az egyházban. Ezt rögtön a dokumentum elején meg is fogalmazzák a szerzők:

89.

„A szükséghelyzet és a korlátozó intézkedések idejére, és kizárólag addig, az alábbi javaslatokkal szeretné segíteni egyházunk igehirdetői, vigasztaló és lelkigondozó szolgálatát, beleértve az úrvacsorai közösség gyakorlásának lehetőségét és a temetési szolgálatok végzését.” (MRE Zsinatának Elnökségi Tanácsa 2020:1)

90.

Később pedig, kimondottan az úrvacsora összefüggésében a mérlegelendő tényezők részletes és alapos bemutatását követően megismétlik ugyanezt a gondolatot: „Mindezeket figyelembe véve az úrvacsorára nézve, kizárólag a veszélyhelyzeti korlátozások idejére, ezek megszűntetésig a következő ajánlásokat tesszük (...)” (MRE Zsinatának Elnökségi Tanácsa 2020:6).

91.

Miket mérlegel az *Ajánlás*? Az érvelés kiindulópontja az egész fejezet mottója, a Második helvét hitvallás igehirdetéssel kapcsolatos azon megjegyzése, mely a prédikáció Isten tulajdon szavaként történő értelmezését mondja ki: „»Ezért amikor ma az egyházban Istennek [...] igéjét törvényesen elhívott prédikátorok hirdetik, hisszük, hogy Isten tulajdon igéje hirdettetik, és azt fogadják be a hívők.« (II. Helvét Hitvallás, I.)” (MRE Zsinatának Elnökségi Tanácsa 2020:5). A hitvallások, ahogy Kálvin is, az egyházi szolgák kétféle elhívásáról beszélnek: az egyik a belső elhívás, amit ki-ki maga érez – ezt általában nem is részletezik, hiszen ez az ember belső, lelkiismereti kérdése. A külső elhívás ezzel szemben a közösség, az egyház ügye, ezt értik a „törvényes elhívás” alatt, ami lényegében a lelkészek felkészültségéről való meggyőződést, valamint az egyház előírásai szerinti szertartásokkal való felszentelésüket takarja. Az *Ajánlás*ban pedig innentől végig fontosabb a törvényesen elhívott prédikátorok szerepe, mint az, hogy ez az igehirdetés bárhol, bármilyen körülmények között történhet, és hogy amit a hívek befogadnak, az maga Isten igéje. Ezért lesz végül a kompromisszumos ideiglenes jogrend megoldása a következő:

92.

„Egyházunk rendje szerint konfirmált református egyháztagjaink úrvacsoráznak úgy, ahogy a közvetített istentisztelet lelkipásztorai vezeti az úrvacsorai szertartást; ezáltal az apostoli kor gyülekezeteinek mintáját követjük, akik súlyos helyzetükben »házanként megtörték a kenyeret, örömmel és tiszta szívvel részesültek az ételben«. (ApCsel 2,46)” (MRE Zsinatának Elnökségi Tanácsa 2020:6)

93.

A bibliai textus alkalmazásában az a történeti probléma egyáltalán nem válik reflektálttá, hogy az apostoli kor gyülekezetei vélhetően nem online csatlakoztak az apostolok által végzett szertartáshoz – ám ha az alkalmazás anakronisztikus motívumát ki is zárjuk azzal, hogy a szituáció lényegének, s nem a konkrét körülményeknek a párhuzama a relevancia kulcsa, akkor is számolnunk kell azzal a különbséggel, hogy a bibliai példában nagy valószínűség szerint a „házanként” a házi közösség önállóságára és a maga nemében teljességére utal, melynek legitimációjához nem volt szükség külső közreműködőkre. (17)

94.

Az *Ajánlás* az ideiglenes jogrendet két hitvallási és egy kálvini hivatkozással igyekszik alátámasztani. Az első hivatkozás a Második helvét hitvallást idézi, melyben Bullinger kifejti: ahol helyesen gyakorolják a sákramentumokat, ott azok szerzője, maga Isten munkálkodik, ezért

„a hívők, amikor az egyházi szolgáktól átveszik a sákramentumokat, tudják meg, hogy Isten munkál a maga rendelkezésében. [...] Ezért a sákramentumok kiszolgáltatásakor a hívők világosan különbséget is tesznek az Úr és az ő szolgája között, vallván, hogy a sákramentumokban a dolgot maga az Úr adja, a jelképeket pedig az Úr szolgálja.” (MRE Zsinatának Elnökségi Tanácsa 2020:5)

95.

A második hivatkozás egészen különös, ugyanis nem a nemzetközi kálvinizmusban is elfogadott alapvető hitvallásokból, hanem a magyar református egyház történetének egyik fontos dokumentumából, Geleji Katona István erdélyi püspök által 1649-ben összeállított és Geleji Kánonok néven a 19. századig az egyház életét meghatározó törvénykönyvből idéz. Ilyen hivatkozások nagyon ritkán fordulnak elő az egyház hivatalos megnyilvánulásaiban – s egyébként is –, hiszen az egyház alkotmánya szerint a magyar református teológiai gondolkodás az óegyházi hitvallások mellett a Második helvét hitvalláshoz és a Heidelbergi kátéhoz igazodik (1994. évi II. törvény a Magyarországi Református Egyház alkotmányáról és kormányzatáról, 1. rész, 2. § (1)). A hivatkozott szakaszban Geleji a betegeknek háznál kiszolgáltatott úrvacsora lehetőségéről ír – amit egyébként a többi kánon és hitvallás is ugyanígy tartalmaz, ugyanazzal az – egy kikötéssel, hogy nemcsak a beteget, hanem a családtagokat is részesíteni kell az úrvacsorában, hogy így a beteg is közösségekben vehesse magához a jegyeket. Az *Ajánlás* kommentárja pedig a szükséghelyzetet kiterjeszti a járványokra, háborúkra és hasonló helyzetekre is. A Kálvintól vett harmadik hivatkozás végül azzal, hogy az úrvacsorában végbemenő esemény fizikai képtelenségeire mutat rá – hiszen milyen hihetetlennek tűnik, hogy Krisztus, aki nincs itt, hanem hitünk szerint az egyébként is fizikailag lokalizálhatatlan mennyben van, az itt elfogyasztott falat kenyéren és kordy boron keresztül saját magát adja nekünk –, a cselekmény spirituális természetére irányítja a figyelmet: „Ha tehát elménk nem képes felfogni, hadd ragadja meg a hit: a Lélek valósággal egyesíti, amit a távolság elválaszt” (MRE Zsinatának Elnökségi Tanácsa 2020:5). Ezzel az utolsó idézettel az *Ajánlás* meglepően közel kerül a Magyar Pümkösi Egyház táv-úrvacsora kérdésével kapcsolatos álláspontjához. A pümkösi közösségek ugyanis a református gyakorlathoz nagyon hasonló módon jártak el, azzal a megfontolással, hogy Isten lelke erősebb kötelék, mint amit az egy fizikai térben való jelenlét jelent:

96.

„Az ige elhangzik, a hívó szív befogadja, Isten Szentlelke cselekszik. A hely ilyen szempontból közömbös. (...) Nem korlátozódik úrvacsoráink során az egymással való közösség megélése azokra, akikkel egy légtérben vagyunk. Mindenkiel közösségben vagyunk, aki Krisztus vére által Krisztus testéhez tartozik. A Szentlélek munkája által ezt különösen is meg tapasztalhatjuk a szociális távolságtartás idején, ha a jegyeken túl valóban a jelzett dolgot látjuk.” (Rozgonyi 2020: 210, 212)

97.

Míg az első álláspontot a hagyományos, lelkeszi dominanciájú egyházkép reflektálatlan tükrözése, a másodikat az egyházvezetők pozíciójából fakadó, a döntéseiket legitimáló kompromisszumok keresése jellemzi, addig a harmadik véleményáramlat inkább kérdéseket tesz fel, dilemmákat fogalmaz meg. Ezeket a dilemmákat most Fazakas Sándor tanulmányából idézem. Az egyik, több megfogalmazásban is visszatérő kérdés a lelkészek közvetítő szerepének látens visszatérését veti fel. A korábban már idézett, az istentiszteletet a vallásos rendezvénytől megkülönböztető érvelésben például ezt írja:

98.

„egy vallásos rendezvényt lehet ugyan pótolni technikai eszközökkel, távvezérléssel, online közvetítésekkel; azt sem zárom ki, hogy ez egyes nézőkben még lelkesedést is kelt, de nagy a kísértés, hogy mindez a hivatalosak (a klérus) szerepének megkerülhetetlenségéről, közvetítő szerepéről szól, s ennek (akár kimondatlanul is) pótolhatatlanságát hivatott hirdetni (...).” (Fazakas 2020:66)

99.

Egy másik helyen pedig ennél is erősebben fogalmaz:

„vajon történelmileg nézve nem esett vissza a protestantizmus saját igei felismerései előtti állapotba? Nem ugyanazt a közvetítő szerepet igyekszik a hivatalos/hivatásos egyház tagsága (a klérus) eljátszani, amelyet egykor végérvényesen el kívánt búcsúztatni: a közvetítő szerepet? Ugyanis nem tudunk másra gondolni, amikor az online közvetítések egynémelyikében azt halljuk, hogy a vírus okozta vészhelyzet megakadályozta a híveket abban, hogy Krisztushoz jöjjenek, de majd a képernyők és közvetítések átveszik azt a szerepet, amit a „rendes” istentisztelet alkalmával a Szentlélek hivatott betölteni, az Istennel való kapcsolattartás realitását (...) Mintha mindez az egyház hivatalos szolgálai, a lelkészek nélkül nem is működne (...)”. (Fazakas 2020:64–65)

100.

Fontos ugyanakkor, hogy az úrvacsora helyes kiszolgálásának kérdése Fazakas számára sem kérdéses, azonban erre a problémára nemcsak egy, az olvasók számára vélhetően azonosítható szófordulattal utal, hanem a kiszolgálás helyességének a hitvallási iratokban rögzített ismérveit a járványhelyzet istentiszteleti megoldásaiban keresi. Az *Ajánlás*ban is szereplő, az óegyházi gyakorlattal és a magyar református kegyességi hagyományokkal is egybevágó házi, illetve családi istentisztelettel kapcsolatosan kifejti:

101.

„lehet teljes értékű istentisztelet, ha és amennyiben a résztvevők belső lelki igényéből fakad, ahol elcsendesednek és könyörögnek a Szentlélek jelenlétéért, ahol felolvasásra kerül az evangélium, ahol Krisztus kereszthalálára és feltámadására emlékeznek, akár megtörik a kenyér és

körbe adják, ahol a kenyér és a bor felett elhangzanak a szereztetés krisztusi igéi, ahol megszületik a szívbeli bűnbánat és elhatározás az egymás közötti kapcsolatok jobbítására, a megbékélésre - egyszóval van interaktivitás és kialakul a communio. (...) Ehhez viszont nincs szükség online vezérlésre.” (Fazakas 2020:73)

102.

Azt persze ő is látja, hogy egy ennyire tudatos és a hitvallások értelmében véve helyes vallásgyakorlatra a református egyház tagságának jelentős része nincsen felkészülve, éppen ezért jegyzi meg, hogy a lelkeszi szerep helyes értelmezése sokkal inkább ezen felkészültségek kialakulásának segítése – vagyis egy felnőtt, önálló, a liturgiában aktívan részt vevő, az egyház spirituális valóságába és folyamataiba bevonódott egyháztagság nevelése – lenne, mint a gyülekezet kiskorúságban tartása, saját nélkülözhetetlenségük érzésének fenntartása mellett.

103.

Ebben az összefüggésben nagyon fontos végül Fazakas reflexiója arra, ahogyan az *Ajánlás* az aktuális vészhelyzetet a Geleji Kánonokból vett példával a beteg-úrvacsora szituációján keresztül értelmezi. Mint írja:

„Az úrvacsora betegek és haldoklók számára való kiszolgálása házi istentisztelet keretében eddig is ismert volt a református egyház rendjében. Viszont ilyen esetekben ez mindig a lelkipásztor (és további gyülekezeti tag, presbiter) közreműködésével, lehetőleg az egész család vagy szomszédok részvételével történt. Ha nem volt lelkipásztor, akkor az alkalmat levezethette egy diakónus vagy további megkeresztelt, hívó tagja a gyülekezetnek – de elengedhetetlen volt, hogy erre megkeresztelt hívők közösségének felhatalmazásával és megbízatásával kerüljön sor. Nos, járványhelyzet esetén ez a kitétel nem teljesülhet; mit jelent ilyen esetben a sákramentum rendeltetésszerű kiszolgálása (...)?” (Fazakas 2020:74)

104.

Fazakas kérdése nemcsak az aktuális probléma, hanem azon jóval túlmutatva az egyház krízisének összefüggésében is értelmezhető, s bár ő erre csupán nagyon halvány utalásokat tesz, a vita során ezek az értelmezések is – mindeddig csupán zárt csoportokban, de – már megjelentek. A hitvallások az egyházi szolgák különböző rendjét vagy típusát – szemben a katolikus hierarchiával – az ősgyülekezet Bibliából megismerhető rendje alapján vezették le. Egyértelmű azonban, hogy a bibliai rendben megtalálható funkciók nincsenek meg minden esetben a protestáns egyházakban. Ennek oka egyrészt teológiai, másrészt praktikus – Kálvin például öt bibliai tisztelet nevez meg, de szerinte csak kettőnek van aktuálisan helye az egyházban (Kálvin 1910b:340) –, ám a gyakorlat azt mutatja, hogy a lényeg minden esetben az, hogy az egyházi szolgák felhatalmazásukat nem a hierarchia felsőbb szintjéről, hanem a közösségtől, vagyis értelmezésük szerint magától Krisztustól kapják, s ez fejeződik ki a szintén bibliai példákat követő felszentelés, felhatalmazás aktusában. Ez az, amit Fazakas is kiemel, s ami nem teljesülhetett, ám emögött nem csupán a járvány, hanem a megfelelő intézményi felkészültség hiánya is sejthető.

105.

Ez a hiány számos apróbb vagy nagyobb egyházi megnyilvánulásban tetten érhető, melyek akkor, ha az élet a normális kerékvágásban folyik, tulajdonképpen nem feltűnőek, a válsághelyzet azonban felnagyítja azokat. Ilyen apró jelzéssel találkozunk például a már sokat emlegetett vuhani felhívás magyar fordításában. Az eredeti szöveg hetedik kérésében van egy részlet, amit minden magyar fordítás

konzekvensen átalakít. A vuhaniai arra kéri a világ hívóit, hogy imádkozzanak „a keresztényekért, (18) hogy nagyobb lelki buzgalommal hirdessék az evangéliumot, vezessék az embereket az Úrban való hitre, és legyenek dicsőséges bizonyágtétel az Úrról” (ChinaSource Team 2020.02.07). A „keresztényekért” szót mind Békefy (Békefy 2020.02.10.), mind az evangelikus.hu (evangelikus.hu 2020.02.12.) „prédikátorok”-ra cseréli. Ennek az apró változtatásnak a jelentőségét az egyházi szolgák kérdésével kapcsolatban fentebb leírtak fényében valószínűleg nem kell hosszasan elemezni. Ezzel pedig tulajdonképpen vissza is értünk oda, ahonnan elindultunk: azokhoz a református egyház életében nagyon régóta lappangó kérdésekhez, melyeket a rendkívüli helyzet előhozott.

6. Kettőspont

106.

Tanulmányom végén valami konklúziófélét kellene megfogalmaznom, ez azonban szinte lehetetlen vállalkozás, hiszen most, amikor e sorokat írom, épp a járvány negyedik hullámára készülünk, és úgy tűnik, mégis igaza lesz Fazakas Sándornak, aki hosszú távon számolt az egyházi élet átrendeződésével (Fazakas 2020:63). A vizsgált jelenség tehát változásban van – bár ez az antropológiában nem annyira váratlan probléma –, ugyanakkor jóval komplexebb is annál, amit sikerült belőle átfogni. Tanulmányomban egyrészt csak a járvány okozta krízishelyzet teológiai értékeléseinek és ezek egyházi életre gyakorolt hatásának kérdését vizsgáltam, azt is csak egy kis részletre koncentrálni, ám a járvány más társadalmi és természeti jelenségekkel – például a nemi identitások körül kialakult vitával, a hirtelen testközeli tapasztalattá vált klímaválsággal, a migrációval, a magyar belpolitikai helyzettel vagy épp a szociális igazságtalanságokkal – együtt válik értelmezetté az egyházban, és ezek éppen úgy hatással vannak és lesznek az egyházi élet és tágabb kontextusa átrendeződésére, mint a járvány. Másrészt az előbbi kérdéskörhöz hasonlóan azzal sem foglalkoztam, hogy az egyháztagok, hívek hogyan fordítják le a maguk számára a teológusok és egyházi véleményformálók által megfogalmazott narratívákat, hogyan reflektálnak azokra, s hogyan válnak azok – ha egyáltalán – a számukra problémamegoldó felkészültséggé. A tárgyalt jelenségek és folyamatok azonban meggyőződésem szerint a maguk töredékességében is azért lényegesek és – legalábbis azok számára, akik szeretik az ilyesmit – izgalmasak, mert működése közben teszik megragadhatóvá a teológiát mint kulturális rendszert. Ez az állítás persze inkább hipotézis, ami bizonyítást igényel – és engem, aki történetesen református teológusként legalább annyira mélyen benne vagyok ebben a történetben, mint amennyire kulturális antropológusként reflektálni próbálok rá, most leginkább ez érdekel. (19) Így azután lezárás helyett, inkább kettőspont gyanánt két problémát szeretnék kiemelni, melyek nem is annyira az itt leírtakat összegzik, mint inkább a saját háza táján vizsgálódó, részt vevő-megfigyelő kutató tekintetét fókuszálják.

107.

1) A vizsgált diskurzushoz tartozó megnyilvánulásokban egészen sajátos feszültség bontakozott ki az elmélet és a gyakorlat, pontosabban a „mit és hogyan kellene éreznünk és tapasztalnunk”, illetve a „mit és hogyan érzünk és tapasztalunk” között. A református teológiában például egészen jól kidolgozott szempontrendszer áll az egyházi szolgák és papok rendelkezésére ahhoz, hogy a *communio* ideális „működését” leírják, hogy meghatározzák megvalósulásának legitim formáit. Ugyanakkor a karanténtörténetek mintha arról tennének bizonytságot, hogy a *communio* mint tényleges, megtapasztalható valóság a teológusok által illegitim-

nek tekintett formák között, mégis éltető módon: megtörténik. Az eddigiekben meglehetősen sok szó esett erről a communióról, amely lényegét tekintve a transzcendens mutatkozásának egyik legfontosabb formája a református teológia szerint. A transzcendens mutatkozását az ember úgy ismeri fel, ha felkészült a mutatkozásra. Ezek a felkészültségek kulturálisan, a valláson keresztül közvetítettek, létrejöttükben azonban – kivált a keresztyén felekezeteken belül – jelentős szerepe van a teológiának, mint a vallási tapasztalat rendszerezésére irányuló törekvésnek. A keresztyén teológiák közös vonása, hogy úgy tekintenek Istenre, mint aki egyfelől önmagát korlátozva, az ember számára felfogható módon, de a történelemben egyre teljesebben jelenti ki magát, másfelől pedig mint aki teljesen szabad arra nézve, hogy hogyan mutatkozik meg az ember számára. Ebből következően a teológia nem lehet zárt rendszer, érzékenynek, de kritikusan érzékenynek kell lenni a vallási tapasztalatokra. Ez az érzékenység a református teológiának nem erőssége, éppen ezért izgalmas – és a teológia mint jelentésalkotó gondolkodás működésének megértése szempontjából antropológiai összefüggésben is érdekes – az, ahogyan a járványhoz kapcsolódó vallási tapasztalatok, illetve reflexiók szétfeszítik ezt a rendszert, ami pedig – például a teológiai tradícióknak olyan „kreatív” kezelésén keresztül, melyre a tanulmányomban is hoztam példákat – megpróbálja feloldani az ideális és tényszerű helyzetek közötti konfliktusokat.

108.

2) A vitában sokszor jelenik meg az a felismerés – melyet a bevezetőben Bogárdi Szabó István megfogalmazásában idéztem –, hogy a vészhelyzet és az arra adott reflexiók legfontosabb tanulságát talán nem is az új, ismeretlen szituációk teológiai feldolgozásai rejtik, hanem az, hogy ez az új és ismeretlen helyzet régi és ismert, de elhallgatott-elfojtott, szőnyeg alá söpört problémákat és feszültségeket hozott újra felszínre, tett láthatóvá. Ez persze megfogalmazható úgy is – és a tanulmányban erre tettem kísérletet – hogy a problémák és feszültségek helyett, azokat reprezentációknak tekintve, azokat a csoportokat kíséreljük meg azonosítani, melyek között ezek a feszültségek megjelennek, s amelyek ezeket használják fel arra, hogy magukat egy másik csoporttól elhatárolva artikulálják identitásukat. Ezeknek a csoportidentitásoknak a megismerése nem csupán azért fontos, mert a magyar református felekezeti kultúra belső tagoltságát, sokszínűségét teszi megragadhatóvá. A különböző identitású csoportok közötti elhatárolódások ugyanis – gondoljunk például a tanulmányban bemutatott Bibliaszövetségre – annyira erősek lehetnek, hogy azt a rendszer nem képes elviselni, így azok vizsgálata a rendszer integrációjában játszhat fontos szerepet.

JEGYZETEK

1 A Zsinat elnöksége a zsinat lelkészi és világi elnökeiből és alelnökeiből álló, a Zsinat közgyűlése által választott négyfős testület.

2 Az eredeti szövegben: „legyetek tehát bölcsék és józanok, hogy imádkozhassatok”. A bibliai hivatkozások forrása, ha külön nem jelzem, a Magyar Bibliatársulat Alapítvány által kiadott 2014-es revideált fordítás.

3 Az önállóság feltétele az, hogy a közösség fenn tudjon tartani egy lelkipásztori állást.

4 A szabályozás ott némileg eltérő, és tanulmányom tárgyán kívül esik az Erdélyi Református Egyházkerület, de annak hivatalban lévő püspöke remekül fogalmazta meg ezt a helyzetet a romániai vészhelyzettel kapcsolatos egyik nyilatkozatában: „Egyházunkban az a rendelet, hogy nem központilag határozzuk el az istentiszteletek idejét és helyét, az a helyi presbitériumok feladata. Nem lehet teljesen

lemondani az istentiszteletekről, de a formáról, időről a helyi közösségek döntenek, figyelembe véve a hatóságok rendeleteit. Az alkalmaknak rengeteg változata lehet – szabadtéri, kültéri, kisebb közösségekben, házaknál –, de beszüntetni nem lehet. A közösségek hozzák a döntést, mi ajánlásokat fogalmazunk meg” (reformatus.ro 2020.03.12.).

5 Az egyesület tagságáról nem áll rendelkezésre pontos információ, legfeljebb az tudható, hogy kik a tisztségviselői, s néhány az egyesülethez köthető nyilatkozat aláíróinak listájából lehet következtetni a tagságra, illetve szimpatizánsokra. Ezeknek a szórványos adatoknak, illetve a saját terepmunkáim során nyert információknak az alapján tudható, hogy az egyesületben néhány jelentős múltú és kiterjedt református lelkészcsaládnak meghatározó szerepe van, illetve az alapszabály szerint a belépéshez két tag ajánlására van szükség, az ajánlótól pedig a felvételi eljárás során mélyreható, személyes ismertségen alapuló jellemzést kérnek, így az egyesület elsősorban személyes kapcsolatokon keresztül működő, meglehetősen zárt hálózatként értelmezhető.

6 Ezek a területek jellemzően az 1940-es évek végén kibontakozó vallási megújulás, az ún. „ébredés” gócpontjai is voltak.

7 „At this time of hardship, we pastors and believers could not do much to help. The only thing we can do is to intercede with the Lord and pray, for it is his command and promise.” (ChinaSource Team 2020.02.07)

8 Az eredeti szerint: „Brothers and sisters, prayer is a privilege God has given us, and also a duty we Christians should perform. Let’s come together with one heart and mind to pray for Wuhan, for China, and for the world.” (ChinaSource Team 2020.02.07)

9 A vuhani imafelhívással gyakorlatilag párhuzamosan, azonban attól teljesen függetlenül Magyarországról is elindult egy nemzetközi méretűvé nőtt imalánc. Tóth István abaújházi református lelkész és felesége, Tóth Viktória 2020. március 13-án *Krisztus számít ránk* címmel tette közzé azt a felhívást, melyben „imacsatára” hívták a keresztyéneket: minden nap helyi idő szerint 21 órakor. A felhívás, melyet tizennégy nyelvre fordítottak le, nem tartalmazott konkrét imacélokat, alapvetően a járvány által keltett félelemre reflektált. A kezdeményező lelkészek nem tudtak a vuhani felhívásról, és arról sincsen információjuk, hogy végül mennyien csatlakoztak felhívásukhoz.

10 Ez a „próba” terminus egy újabb jelentéstartalma a református nyelvhasználatban, de erre sem reflektáltak a járvánnyal kapcsolatos diskurzusokban.

11 A Generális Konvent a 2009. május 22-én tartott Alkotmányozó Zsinaton a Kárpát-medence református egyházainak egyesülésével létrejött Magyar Református Egyház irányító testülete.

12 Lásd a János evangéliuma prologusát: „Kezdetben volt az Ige, és az Ige Istennél volt, és az Ige Isten volt. (...) Az Ige testté lett, közöttünk lakott (...)” (Jn 1,1.14.).

13 Ez a szituáció hasonlít a Benedict Anderson által leírt olvasó közösségekre, melyek létrejötte, például a sajtón keresztül, hozzájárult a nemzet, mint elképzelt közösség kialakulásához (lásd Anderson 2006). Az egyházak, s kivált a modern Európa keresztyén felekezetei ehhez nagyon hasonló elképzelt közösségek, melyek konstitúciójában kulcsszerepet játszanak nem csupán a közösen olvasott, megtanult, felmondott katekizmusok és a Biblia, hanem a lokális közösségekben – melyek, mint szó volt róla, a református felekezeti azonosságtudat szempontjából nagyon jelentősek – elhangzó prédikációk, énekek és imádságok is.

14 Számos lelkész hitoktató is lévén otthonosan mozgott az olyan platformokon, melyek videokonferencia formájában ezt egyébként lehetővé is tették volna. E tapasztalatok alapján – zárt lelkészi csoportokban – sokan tették szóvá, hogy az egyház nem teremtett vagy legalább ajánlott egy szoftveres környezetet az interaktívabb online liturgiák megvalósításához.

15 A dokumentum egyszerre több helyen is megjelent a közösségi médiában, több gyülekezeti weboldallal is átvette, de az egyház hivatalos médiumai nem közzétették. A Sárospataki Füzetek szerkesztőjeként több kísérletet is tettem arra, hogy megszólítsam az aláírókat, bevonjam őket a vitába, de sajnos a próbálkozás eredménytelen maradt, megkereséseimre nem válaszoltak. Így azután a dokumentumot a vita függelékeként közzétűk a folyóiratban.

16 A jelenlegi tendenciák szerint az egykor meghatározó módon rurális környezetben, agrártevékenységből élő reformátusságon belül egyre növekszik a városban élők és az ipar vagy szolgáltatás területén dolgozók, illetve értelmiségiek aránya (lásd Nagy 2009).

17 Érdekes megjegyeznünk, mint arra tanulmányában Fazakas Sándor is utal, hogy a hivatkozott bibliai hely értelmezése az újszövetségi kutatásban sem egyértelmű, mert nem világos, hogy a „kenyér megtörése” egyszerű étkezést jelentett-e vagy valóban úrvacsorát (lásd Fazakas 2020:72).

18 Az eredetiben: „Pray for Christians to (...)” (ChinaSource Team 2020.02.07.).

19 A szerző eredetileg református teológiát végzett Sárospatakon, majd kulturális antropológiát Miskolcon. Tizenöt évig volt a (volt MTA, ma ELKH) BTK Néprajztudományi Intézete kutatója, jelenleg a Sárospataki Református Teológiai Akadémián docensként oktatja a társadalomtudományi ismereteket.

IRODALOM

1994. évi II. törvény a Magyarországi Református Egyház alkotmányáról és kormányzatáról.
<https://reformatus.hu/egyhazunk/dokumentumkereso/torvenyek/egyhazkormanyzas/az-mre-alkotm%C3%A1nya/> (utolsó letöltés 2021. 06. 10.)

ANDERSON, BENEDICT
2006 Elképzelt közösségek. Budapest: L'Harmattan.

BÉKEFY LAJOS
2020.02.10. Drámai imafelhívás a koronavírus városából, Wuhanból.
<https://bekefy.agnusradio.ro/2020/02/imafelhivas-koronavirus-varosabol.html>
(utolsó letöltés: 2020. 06. 10.)
2020.04.04. Isten büntetése vagy a hit próbája a járvány? – Luther járványteológiai szemléletének főbb vonásai. <https://felvidek.ma/2020/04/isten-buntetese-vagy-a-hit-probaja-a-jarvany-luther-jarvanyteologiai-szemleletenek-fobb-vonasai/> (utolsó letöltés: 2021. 06. 10.)

BENCZE ZSÓFIA
2020.02.12. Imával a vírus ellen. <https://regi.reformatus.hu/mutat/17047/>
(utolsó letöltés: 2021. 06. 10.)
2020.03.14. Csapásoktól az ébredésig. <https://regi.reformatus.hu/mutat/17136/>
(utolsó letöltés: 2021. 06. 10.)

BEZA, THEODORE
1665 A Learned Treatise of the Plague: Wherein, The two Questions: Whether the PLAGUE be Infectious, or no: And Whether, and how farr it may be shunned of Christians, by going aside? are resolved. London: Thomas Ratcliffe. <https://quod.lib.umich.edu/e/eebo/A27641.0001.001?rgn=main;view=fulltext> (utolsó letöltés: 2021. 06. 10.)

BIBLIA SZÖVETSÉG EGYESÜLET
1989 Hitvallás. <https://bibliaszov.hu/hitvallas/> (utolsó letöltés: 2021. 07. 10.)

BOGÁRDI SZABÓ ISTVÁN
2020 Nos ad se sursum evehit! (Gondolatok Fazakas Sándor vitairata kapcsán). Sárospataki Füzetek 24(1):89–95.

BULLINGER, HENRIK
2010 Második helvét hitvallás. (Fordította Buzogány Dezső, Juhász Tamás és Sipos Gábor.) Kolozsvár: Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet

CHINASOURCE TEAM
2020.02.07 Praying for Wuhan. <https://www.chinasource.org/resource-library/chinese-church-voices/praying-for-wuhan/> (utolsó letöltés: 2021. 06. 10.)

EGYHÁZAK VILÁGTANÁCSA

- 2020.03.27. Eljött a lelkigondozói, prófétai és gyakorlatias keresztyénség ideje. Az Egyházak Világtanácsa és a regionális ökumenikus szervezetek közös állásfoglalása a koronavírus árnyékában. <https://regi.reformatus.hu/mutat/17168/> (utolsó letöltés: 2021. 06. 10.)

EVANGELIKUS.HU

- 2020.02.12. Drámai imafelhívás a koronavírus városából, Vuhanból. <https://www.evangelikus.hu/archiv/dramai-imafelhivas-a-koronavirus-varosabol-vuhanbol> (utolsó letöltés: 2021. 06. 10.)

FARRIS, JOSHUA R.

- 2020 An Introduction to Theological Anthropology: Humans, Both Creaturely and Divine. Grand Rapids: Baker Academic

FAZAKAS SÁNDOR

- 2020 Távistentiszteletek gyülekezet nélkül? Sárospataki Füzetek 24(1):63–74

FEKE GYÖRGY

- 2020.03.12. Így reagáltak az egyházak a vészhelyzetre. <https://reformatus.hu/egyhazunk/hirek/igy-reagaltak-az-egyhazak-veszelyhelyzetre/> (utolsó letöltés: 2021. 06. 10.)
2020.03.13. Az emberség és bajtársiasság próbája. <https://regi.reformatus.hu/mutat/17129/> (utolsó letöltés: 2021. 06. 10.)

FEKETE ZSUZSA

- 2020.03.16. Imádság, józanság, önfegyelem. <https://regi.reformatus.hu/mutat/imadsag-jozansag-onfegyelem/> (utolsó letöltés: 2021. 06. 10.)

FONG, KEITH

- 2020 The Black Plague in Geneva, Theodore Beza's Treatise, and COVID-19. <https://theartofgodliness.com/blog/2020321/the-black-plague-in-geneva-theodore-bezas-treatise-and-covid-19> (utolsó letöltés: 2021. 06. 10.)

GEERTZ, CLIFFORD

- 1994 A vallás mint kulturális rendszer. In uő.: Az értelmezés hatalma. 63–103. Budapest: Századvég.

GENERÁLIS KONVENT ELNÖKSÉGE

- 2020 Húsvéti körlevél a Magyar Református Egyház minden gyülekezte és intézménye számára. Megjelent: refua.tirek.hu 2020. április 11. <http://refua.tirek.hu/hir/mutat/51485/> (utolsó letöltés: 2021. 06. 10.)

GYÓRI L. JÁNOS

- 1998 A magyar reformáció irodalmi hagyományai. Budapest: Református Pedagógiai Intézet.

HEGEDŰS MÁRK

- 2021.07.01. A második és harmadik hullám református hősei. <https://reformatus.hu/egyhazunk/hirek/a-masodik-es-harmadik-hullam-reformatus-hosei/?fbclid=IwARoYc5RVY4BqCYvkQjqeTPfojFhk44WoheJwoiulAcov115FB91241rgCxx> (utolsó letöltés: 2021. 07. 10.)

JUHÁSZ TAMÁS – TONK ISTVÁNNÉ (SZÖVEGET. GOND.)

- 2003 Heidelbergi Káté. A református keresztyén egyház hitvallása. Kolozsvár: Erdélyi Református Egyházkerület.

KÁLVIN JÁNOS

- 1909a A keresztyén vallás rendszere. I. kötet. Pápa: Református Főiskolai Könyvnyomda.
1909b A keresztyén vallás rendszere. II. kötet. Pápa: Református Főiskolai Könyvnyomda.

KISS ÁRON (szerk.)

- 1881 A XVI. században tartott magyar református zsinatok végzései.

KISS RÉKA

- 2006 Bereczky Albert lelkipásztori, püspöki működése. *In* Reformátusok Budapesten. 2. köt. Kósa László, szerk. 601–620. Budapest: Argumentum – ELTE BTK Művelődéstörténeti Tanszék.

KODÁCSY TAMÁS

- 2020 Az online istentiszteleten való jelenlét. *Sárospataki Füzetek* 24(1):131–140.

KÜLLŐS IMOLA – SÁNDOR ILDIKÓ

- 2009 Két kárpátjai parasztproféta szent iratai. Budapest: L'Harmattan.

LARSEN, TIMOTHY

- 2014 The Slain God: Anthropologists and the Christian Faith. Oxford: Oxford University Press
<https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199657872.001.0001>

LAUTERBACH, KAREN – VÄHÄKANGAS, MIKA

- 2020 Faith in African Lived Christianity: Bridging Anthropological and Theological Perspectives. Leiden – Boston: Brill. <https://doi.org/10.1163/9789004412255>

LUTHER, MARTIN

- 1999 Whether One May Flee From A Deadly Plague. *In* Luther's Works, Vol. 43: Devotional Writings II. Pelikan, Jaroslav Jan – Oswald, Hilton C. – Lehmann, Helmut T., 119–138. Philadelphia: Fortress Press.

MÉSZÁROS ZSUZSA – PÉTERFI FERENC

- 2010 Változatlanul alacsony szinten a közbizalom. Gyorsjelentés 2010. Budapest: Közösség-fejlesztők Egyesülete. <https://kofe.hu/wp-content/uploads/Dokumentumok/Kozbizalom-felmeres/2009%20-%20K%C3%B6zbizalom%202009%20felm.doc>
(utolsó letöltés: 2021. 06. 10.)

MRE ZSINATÁNAK ELNÖKSÉGI TANÁCSA

- 2020 Ajánlás krízishelyzetben a kommunikációs eszközökkel közvetített istentiszteletekről. Zsinati elektronikus körlevél. Megjelent: 2020. április 1. <https://regi.reformatus.hu/mutat/17177/>
(utolsó letöltés: 2021. 06. 10.)

MOLNÁR-KOVÁCS DOROTTYA

- 2020 Televangelizmusból e-vangelizmus. *Sárospataki Füzetek* 24(1):167–173.

MTI

2020. március 11. a.: Koronavírus - Semjén: a nagyobb templomokban lehetőleg tartsanak gyakrabban szentmisét, istentiszteletet! <https://archiv1988tol.mti.hu/Pages/HirSearch.aspx?Pmd=1>
(utolsó letöltés: 2021. 06. 10.)

NAGY KÁROLY ZSOLT

- 2009 Dunamellék - A lélek ereje a statisztikákban. *In* Kálvin hagyománya: Református kulturális örökség a Duna mentén. Farbakó Péter – Kiss Réka, szerk. 134–139. Budapest: Budapesti Történeti Múzeum – Dunamelléki Református Egyházkerület.
- 2012 „Hová lett a református öntudat?” *In* Az elkerülhetetlen: Vallásantropológiai tanulmányok Vargyas Gábor tiszteletére. Landgraf Ildikó – Nagy Zoltán, szerk. 579–619. Budapest: MTA BTK Néprajztudományi Intézet – L'Harmattan Kiadó – PTE Néprajz-Kulturális Antropológia Tanszék – Könyvpont Kiadó.
- 2017 „Hozd vissza, Uram, a mi foglyainkat...” Telógiai reflexiók a fogság kérdésére. *In* Szovjet fogságba hurcolt reformátusok a Kárpát-medencében. Erdős Kristóf – Kiss Réka – Zila Gábor, szerk. 51–62. Budapest: Református Közéleti és Kulturális Központ Alapítvány.

NESTI, ARNALDO

- 2002 The Mystical Option in a Postmodern Setting: Morphology and Sense. *Social Compass* 49(3):379–392. <https://doi.org/10.1177/0037768602049003005>

PARK, GYEUNG SU

- 2020 Attitude of the Reformers towards the Black Death. /Theological Reflection Series for Recovery From COVID-19: 1/ https://www.puts.ac.kr/suggestion/seosin/seosin_20200305parkgs_eng.asp (utolsó letöltés: 2021. 06. 10.)

PARSONS, TALCOTT

- 1971 The Systems of Modern Societies. Englewood Cliffs: Prentice-Hall.

PÉTERFI FERENC

2019. Közbizalom, 2019. Budapest: Közösségfejlesztők Egyesülete.

RÁCSOK GABRIELLA

- 2010 Posztmodern vallásosság és médiatelítettség. Sárospataki Füzetek 14(3):79–92.

REFORMATUS.RO

- 2020.03.12. Nem lehet más támaszunk, mint maga Isten. Megjelent: reformatus.ro 2020. március 12. <https://reformatus.ro/hirek/nem-lehet-mas-tamaszunk-mint-maga-isten> (utolsó letöltés: 2021. 06. 10.)

ROBBINS, JOEL

- 2006 Anthropology and Theology: An Awkward Relationship? Anthropological Quarterly (79)2:285–294. <https://doi.org/10.1353/anq.2006.0025>

ROZGONYI BOTOND

- 2020 A virtuális istentiszteleti közösség egy pünkösdi teológus szemével. Sárospataki Füzetek 24(1):208–213.

SZIGETI JENŐ

- 2017 Protestáns házi gyülekezetek a 18. században. In Barokk vallásos közösségek. Bogár Judit – Déri Eszter, szerk. 199–209. Budapest: MTA – PPKE.

SZIKSZAI GYÖRGY

- 1932 [1785] Keresztyéni tanítások és imádságok. Budapest: Sylvester

TESTVÉRI BUZDÍTÁS

- 2020 április 1. Sárospataki füzetek 24(1):236. <https://web.archive.org/web/20200925163139/https://www.reformatusegyhaz.hu/hirek/testveri-buzditas-az-urvacsoratannal-kapcsolatban-827> (utolsó letöltés: 2021. 06. 10.)

TÓTH ENDRE

- 1965 A Heidelbergi káté a magyar református gyülekezetekben és iskolákban. In A Heidelbergi káté története Magyarországon. Bartha Tibor, szerk. 176–197. Budapest: A Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya /Tanulmányok a Magyarországi Református Egyház négyszázéves történetéből 1./